

A Sociological Analysis of Realist-Critical Anti-Imperialist Approach in the Poetic Thoughts of Mohammad Rasoul Havar*

Esmail Barwasi¹

1. Introduction

The growing trend of expansionism and colonialism policy in the 19th century and the domination over the destiny of Eastern and African nations in order to secure the economic interests of Western companies, led to the emergence of imperialist domination systems in the 20th century and the expansion of the scope of colonialism and looting of other lands outside the borders of the Western hegemonic states. At the top of the pyramid of such a process, there were capitalist systems that depended on the colonization of the unknown and unconquered lands of Africa and the Middle East for the survival of economic life and, as a result, the continuation of their political domination. They started occupying these lands with the use of military force, and directly or through agents and local governments, controlling the local residents and securing their financial interests in the protected and occupied areas. The extent of imperialism's influence in other countries, rather than being limited to physical-military domination, was dependent on a wide political propaganda system that, by promoting the necessity of spreading democracy in the world, tried to homogenize culture and merge in native cultures into Western culture and draw a geographical-political map in which the Middle East and most of the oil-rich and wealthy regions are placed under the umbrella of the capitalist system, barriering the influence of the socialist-Marxist ideology.

---

1. PhD in Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Human Sciences, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.
E-mail: ebarwasi@gmail.com

Kurdistan region of Iraq, with rich oil and energy resources and a strategic geopolitical position, was the beating heart and vital artery in political-economic relations, and its control meant domination over a large part of Iraq's oil resources and access to most strategic areas. Such a situation was the basis for the attempt to seize the Kurdistan region as a part of the Iraqi territory by the imperialist countries, including England, and control it through their representative central government. In this regard, the imperialist regimes brought up regional agreements and ignited the war in Iraq under the pretext of defending freedom and democracy and violated the fundamental standards of human rights in disregarding the fate of civilian people. Also, they remained silent in the face of killings and the genocides of the Kurdish people and had an unconditional support of the puppet central government in suppressing the liberation movements and uprisings in order to preserve interests and obtain more financial and economic resources. The attempt to destroy the native identity and the spread of abnormality and moral degeneration played a major role in ruining the political future of the Kurdistan people, and by revealing the false structure of the capitalist system in interaction with the subordinate and colonized people, they sowed the seeds of anti-imperialist thinking in the collective unconscious of the Kurdish people.

Mohammad Rasoul Havar, an Iraqi Kurdish poet, was a contemporary of the long period of the Iraqi fascist regime's control over the Kurdistan region and the implementation of the political scenarios of the imperialist governments in the Kurdish region in line with the advancement of long-term political-economic strategic plans. He played a major role in the fate of the Kurdish people in the equations of power sharing and indifference to their political future in the new Middle East political perspective and indifference and silence against the violation of their rights under the boot of the totalitarian and authoritarian government of Iraq. He was a witness to a period in which humanity and the freedom of man and

the independence of the territories, in the slaughterhouse of utilitarianism and Machiavellian politics, became a victim of the goals and desires of the colonialists and the capitalist system. Living in such an environment rooted the elements of the anti-imperialist attitude in the poet's soul and thought and left a deep impact on his poetic emotion and made his poems a full-view mirror of the principles of the school of critical realism and revolutionary dialectics in confronting the colonialists and criticism of imperialist-capitalist thinking.

Considering the specific manifestation of the anti-imperialist approach in Havar's poems and also due to the fact that so far no independent research has investigated this phenomenon in his poems, the present study intends to conduct a sociological analysis of this phenomenon in Havar's poems to answer the following questions:

1. What factors have formed the basis of Havar's tendency towards anti-imperialist thought?
2. What are the manifestations of Havar's anti-imperialist attitude and the underlying factors and in what forms and images do they appear?

The hypothesis of the research is as follows: 1. The political conditions and the dominance of imperialist systems on the eastern lands and the poet's realistic approach in representing the political reality played a fundamental role in the appearance of the anti-imperialist-capitalist approach in Havar's poems. 2. What caused the poet's inclination towards anti-imperialist thought was inflaming the fire of war and commercial attitude towards the destiny of colonized nations, deprivation of the colonized and pure attention to the interests of the system of domination and capitalism, trade and the spread of narcotics in the colonized lands, the falsehood of imperialism's propaganda about human rights, the silence of imperialism against the killing of people and their role in ruining the fate of the Kurds and the appointment of colonial-imperialist governments to secure political-economic benefits in Kurdistan, as background factors.

2. Research background

Due to the rarity of Kurdish language and literature studies in academic circles, until now, no detailed scientific studies have been done on some Kurdish poets such as Mohammad Rasoul Havar. The only research done about Havar's poems and thoughts is a book titled *Manuscripts and Memories* (2007) by Sadiq Saleh, which includes three parts: "Memories", "The Pin of an Outlaw Darvish" and "Along with Tawfiq Wahbi", in which the researcher has made an effort to collect Havar's memories and notes, his thoughts and social-political attitudes, and the points of view he expressed about the thoughts and scientific works of Tawfiq Wahbi.

The distinction and novelty of the present research is that no study has been conducted regarding the investigation of the underlying factors of the anti-imperialist approach in the poems of Mohammad Rasul Havar and no research with a sociological approach and theories has investigated the anti-imperialist attitude in Havar's poems. This has called the author to sociologically examine the anti-imperialist approach in Havar's poems.

3. Methodology

In this essay, the author will investigate the underlying factors of the anti-imperialist approach in Havar's poems with descriptive-analytical method. For this purpose, the poems that focus on the anti-imperialist attitude and the phenomena and factors of its emergence have been processed and analyzed (Among Havar's poems, the main emphasis and reliance is on the poems collected by Osman Dashti and Sadiq Saleh and known as the main source in the analysis of the poet's poems) and by applying the theories of of such people as Mommsen, Magdoff, Brickmont, Kidron, Barnes, etc. related to imperialism, it will analyze the manifestations of the factors of the emergence of anti-imperialist attitude

through conceptual and theoretical definition in a theoretical framework. On the other hand, with inspiration from the principles of Eastern European or Slavic school of comparative literature, the underlying factors of the anti-imperialist approach in the poet's poems will be analyzed. The reason for applying the views of the Eastern European school in this research is the scientific and logical relevance of the theories of this school with the issue of colonialism and imperialism as a political, social and economic phenomenon because the theorists and experts of the Eastern European school think that literary subjects and phenomena are born from socio-economic and political issues, and from this approach, they consider the explanation and analysis of literary text to be tied to the analysis of socio-political phenomena.

4. Discussion

In the background of the anti-imperialist attitude of Mohammad Rasoul Havar, there are fundamental factors that have led the poet to an anti-imperialist-capitalist and anti-colonialist approach based on realist critical action and standing against the hegemony of the Western capitalist system. This comes from the fact that the world we live in, on the one hand, is based on the dialectical relationship and duality between objects, and on the other hand, an infinite set of cause and effect relationships. The anti-colonial and anti-imperialist situation in the occupied and colonized countries also follows the law of cause and effect; because the emergence of a hostile attitude against colonialism and imperialism in these lands is the result of the underlying conditions of the anti-imperialist-capitalist approach, which plays a direct and key role in the opposition and dialectical interaction with the capitalist system as the pole of domination and colonization of lands. The most obvious factors underlying the anti-imperialist approach in Havar's poems are: 1. Imperialist warmongering and business attitude towards colonized nations, 2. Deprivation of the colonized people and pure attention to

imperialist-capitalist interests, 3. Trade and prevalence of narcotics in colonial lands, 4. Determining the puppet governments in the colonies to secure the interests of the imperialist governments, 5. The falsity of imperialism's claims and propaganda about human rights, and 6. The silence of imperialism against the slaughter of the Kurdish people and their role in ruining the fate of the Kurds in cooperation with the fascist regimes.

5. Results

According to the analysis of the structure of meanings in *Havar's* poems, it can be seen that the poet was influenced by the ideas of critical-revolutionary realism and in fact, it was one of his sources of inspiration. The poet's in-depth insight into realist principles and familiarity with the approaches of this school has given more depth to his poems in representing the anti-imperialist-capitalist approach and the factors that tend to it.

The realist-revolutionary point of view and *Havar's* commitment in dealing with contemporary socio-political issues have caused the representation of political-economic crises arising from colonialism and the development policy of imperialist governments. On the other hand, the drowning of the land of Havar in the darkness of colonialism and subjugation cast a shadow of blackness and destruction on his poetic world and made it drowned in darkness and sadness and pushed the content of his poems towards the representation of colonialism and the hegemony of imperialism in a tragic way.

The war-mongering policy of the imperialist governments in the Middle East as a strategy of the capitalist system in order to occupy and colonize the lands of the third world, is the basis of *Havar's* militant approach in delegitimizing the presence of imperialist systems in the colonized land and legitimizing the dialectical action of hostility in the discourse of exclusionism based on anti-colonialism.

Deprivation of the colonized man in the process of monopolizing profit and capital and domination in the hands of the capitalist system has been derived from the self-centeredness based on the negation and denigration of the alien which exploited the other in the colonialist's political vision. In the stage of increasing feeling of deprivation and inferiority in the collective thought of the colonized and political elites such as Havar, it has led to the attitude of anti-imperialism and decolonization.

The imposition of colonial-imperialist hegemony on the colonized societies, which was accompanied by the spread of narcotics as a strategic control tool in the destruction of native identities and original social values, and the spread of abnormality and moral collapse, has pushed the content of Havar's poetic content towards the cultural foundation based on restoring identity and returning to moral-social originality in line with exclusionary anti-imperialist action and in opposition to western values as anti-value elements.

Determining the puppet governments in the colonized lands as protectors of the interests of the imperialist governments in the period of protection has turned Havar's poetic images into a polarized duality based on the conflict between the colonized people on the one hand, and the autocratic rulers as the deputy and protector of the interests of the imperialist governments on the other. It has provoked the emotion of xenophobic nationalism in the process of exiting the stage of protectionism and independence-seeking confrontation with the hegemony of imperialism.

Havar tries to depict the indifference of the imperialist governments towards the political fate of the oppressed people and under the domination of the fascist regimes, their ignoring of the human rights crisis in the eastern despotic lands and using it as a tool in the advancement of colonialism and development policy. This arises from the objectification of man in the objectification attitude of the colonized people as a means of achieving political-economic goals.

In Havar's point of view, the fiery and violent revolution is the way to get rid of colonialism and subjugation, to achieve freedom and legitimate human rights, and to establish a free society whose democratic framework is based on anti-imperialism and negation of colonialism and occupation.

References

- Arendt, H. (1951). *The origins of totalitarianism*. The World Publishing Company.
- Baring, E. (1908). *Modern Egypt*. Macmillan.
- Barnes, J. (2008). *Steps of imperialism towards fascism and war* (translated into Farsi by Shohreh Izadi). Talaye-Peorsou Publication.
- Bashiriyeh, H. (2007). *Teaching political knowledge*. Ney publication.
- Brickmont, J. (2008). *Humanitarian imperialism (using human rights to sell war)* (translated into Farsi by Nastaran Mousavi and Akbar Masoum beygi). Baztab-Nagar publication.
- Chomsky, N. (2002). *Understanding power*. The New press.
- Collins Encyclopaedia*. (1972). Vol.12.
- Edwards, David and Cromwell, David. (2012). *Guardians of power*. Translated by Mohammad Memarian. Tehran: Kitab Nasher Publications.
- Elahi, Homayun. (2008). *Understanding the nature and function of imperialism*. fourth edition. Tehran: Qomas Publishing.
- Elyasi, Hamid. (2009). *Marxism, imperialism and underdeveloped nations*. Tehran: Roshangan and Women's Studies Publications.
- Foran, John. (2006). *Theorization of revolutions*. Translated by Farhang Irshad. Tehran: Ney Publications.
- Giddens, Anthony. (2017). *Building society*. Translated by Akbar Ahmadi. Tehran: Elm Publications.

- Golmohammadi, Ahmed. (2016). *Globalization, culture, identity*. Ninth edition. Tehran: Ney Publications.
- Huntington, Samuel.(1968). *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University.
- Haslam, Nick & Loughnan, Steve. (2014). “Dehumanization and Infra-humanization”. *Annual Review of Psychology*. 65(1). 399-423.
- Hobson, J.(1949). *Imperialism; A Study*. London: George-Allen & Unwin.
- Havar, Mohammad Rasoul. (2007). *Collection of poems*. Sulaymaniyah: Zhin Publications.
- Levy, Michael & Others. (2003). *Encyclooaedia Britannica*. Scotland: Edinburgh.
- Kidron, Michael and others. (2015). *Analysis of imperialism*. Translated by Jamshid Ahmadpour. Mashhad: Nika Publications.
- Lichteheim, George. (1971). *Imperialism*. New York: Praeger.
- Madani, Ahmad. (1977). *The unfortunate teachings of colonialism*. Tehran: Chapakhsh Publications.
- McDowall, David. (2021). *A Modern history of the kurds*. London: Bloomsbury publishing.
- Magdoff, Harry. (1978). “Imperialism from the Colonial age to present”. *Monthly Review Press Classic Titles*. No 15.
- Magdoff, Harry and Camp, Tom. (1999). *Imperialism; History, Theory, Third world*. Translated by Hushang Moqtader. fourth edition. Tehran: Kavir Publications.
- Memmi, Albert. (2021). *The colonizer and the colonized*. Translated by Homa Nateq. Tehran: Parnian andish Publications.
- Mommsen, Wolfgang. (1984). *Theories of Imperialism*. Translated by Kourosh Za'im. Tehran: Amir Kabir Publications.

واکاوای رویکرد رئالیستی - انتقادی ضد امپریالیستی

در اندیشه شعری محمد رسول هاوار از منظر جامعه‌شناسی سیاسی

اسماعیل برواسی^۱

دکترای زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

چکیده

محمد رسول هاوار شاعر کُرد عراقی از شعرای معاصر در قرن بیستم است که دوران حیاتش معاصر با سیطره رژیم‌های فاشیست و سایه افکندن هژمونی امپریالیسم بر اقلیم کردستان در راستای پیشبرد سیاست راهبردی استعمار بوده است. در چنین شرایطی، هاوار به‌عنوان شاعری متعهد، سروده‌های خود را به آینه‌بازنمایی آسیب‌های سیاسی-اجتماعی و اقتصادی ناشی از سیاست‌های امپریالیستی تبدیل کرده است. در پس‌زمینه نگرش انتقادی و ضد‌امپریالیستی شاعر، علاوه بر اشغال و استعمار سرزمین مادری، عوامل بنیادین نهفته است که شاعر را به سوی استعمارستیزی و رویکرد ضد امپریالیسم سوق داده است. از آن روی که تاکنون جستار مستقلی به بررسی عوامل گرایش هاوار به اندیشه ضد امپریالیستی نپرداخته است، نگارنده بر آن است تا به بررسی این پدیده در اشعار وی بپردازد. مسأله بنیادین پژوهش حاضر این است که عوامل زمینه‌ساز رویکرد ضد امپریالیستی، چگونه و در چه قالب‌هایی در سروده‌های شاعر نمود یافته و با چه مفاهیمی پیوند خورده است؟ جهت

فصلنامه علمی - پژوهشی پژوهش‌های ادبیات تطبیقی
دوره ۱، شماره ۱ بهار ۱۴۰۲، صص ۱۶۰-۱۶۳

بررسی این مسأله، نگارنده از روش توصیفی-تحلیل‌مبّنی بر بررسی جامعه‌شناسی سیاسی بن‌مایه‌های سروده‌های شاعر بهره گرفته است. جنگ‌افروزی و نگرش بازرگانی به سرنوشت ملت‌های استعمارزده، محروم‌سازی استعمارزدگان و توجّه محض به منافع امپریالیستی-کاپیتالیستی، تجارت و رواج مواد مخدّر در مستعمره‌ها، دروغین بودن ادّعاها و پروپاگانداى امپریالیسم درباره حقوق بشر، سکوت امپریالیسم غربی در برابر کشتار مردم کُرد و نقش آنان در تباهی سرنوشت کُردها در همکاری با رژیم عراق و تعیین دولت‌های دست‌نشانده استعماری-امپریالیستی برای تأمین منافع در کردستان از پُرسامدترین عوامل زمینه‌ساز نگرش ضدّ امپریالیستی شاعر و کُنش دیالکتیکی-انقلابی در تقابل با سلطه‌جویی امپریالیسم است.

واژگان کلیدی: ادبیات سیاسی، محمد رسول‌هاوار، امپریالیسم، کاپیتالیسم، استعمار، نگرش ضدّ

امپریالیستی، ادبیات کُردی

۱- مقدمه

روند رو به رشد سیاست توسعه‌طلبی و استعمارگری در قرن نوزدهم و اقامت سلطه بر سرنوشت ملت‌های شرقی و آفریقایی به منظور تأمین منافع اقتصادی کمپانی‌های غربی، ظهور نظام‌های سلطه‌جوی امپریالیستی^۲ در قرن بیستم و گسترش دامنه استعمار و چپاول سرزمین‌های دیگر در خارج از مرزهای دولت‌های سلطه‌جوی غربی را در پی داشت^۳. در رأس هرم چنین فرایندی، نظام‌های سرمایه‌داری^۴ قرار داشتند که بقای حیات اقتصادی و به تبع آن، ادامه سلطه سیاسی خود را در گرو استعمار سرزمین‌های ناشناخته و تسخیر نشده آفریقا و خاورمیانه انگاشته و با کاربست نیروی نظامی به اشغال این سرزمین‌ها مبادرت ورزیده و به طور مستقیم یا از طریق کارگزاران و حکومت‌های دست‌نشانده محلی به کنترل ساکنان بومی و تأمین منافع مالی خود در نواحی تحت الحمايه و اشغال‌شده پرداختند. گستره نفوذ امپریالیسم در سایر کشورها بیش از آن‌که محدود به سلطه فیزیکی-نظامی باشد، وابسته به دستگاه پروپاگانداي سیاسی گسترده‌ای بود که با تبلیغ ضرورت اشاعه دموکراسی در جهان، سعی در همگون‌سازی فرهنگی^۵ و ذوب فرهنگ‌های اصیل بومی در فرهنگ غربی و ترسیم نقشه‌ای جغرافیایی-سیاسی داشت که در آن، خاورمیانه و اغلب نواحی نفت خیز و ثروتمند زیر چتر نظام سرمایه‌داری قرار گرفته و متعاقباً از نفوذ ایدئولوژی سوسیالیستی-مارکسیستی در آن جلوگیری شود.

2. Imperialism

۳. «امپریالیسم نو که همزمان است با تجدید توجه به مستعمره‌ها، در واقع از سال‌های ۱۸۷۰-۱۸۸۰ به بعد شروع شده و دقیقاً به نفوذ و تسلط در آفریقا و آسیا مربوط می‌شود» (Collins Encyclopaedia, 1972: Vol.12/358).

4. Capitalism

5. Assimilation Culturelle

اقلیم کردستان با دارا بودن منابع سرشار نفت و انرژی و موقعیت استراتژیک ژئوپلیتیک^۶، قلب تپنده و شاه‌رگ حیاتی در روابط سیاسی-اقتصادی بود و کنترل آن به معنای سلطه بر بخش وسیعی از منابع نفتی عراق و قابلیت دسترسی به اغلب مناطق استراتژیک بود. چنین شرایطی، زمینه‌ساز تلاش برای در قبضه افکندن اقلیم کردستان به عنوان بخشی از سرزمین عراق از سوی کشورهای امپریالیستی از جمله انگلیس و کنترل آن از طریق حکومت مرکزی دست‌نده خویش بود. در این راستا، نظام‌های امپریالیستی با انعقاد قراردادهای منطقه‌ای و برافروختن آتش جنگ در عراق با دستاویز قرار دادن دفاع از آزادی و دموکراسی و زیر پا نهادن معیارهای بنیادین حقوق بشر در بی‌اعتنایی به سرنوشت مردم غیرنظامی و سکوت در برابر کشتارها و نسل‌کشی‌های مردم‌گرد و حمایت بی‌قید و شرط از دولت مرکزی دست‌نشانده در قلع و قمع جنبش‌ها و قیام‌های آزادی‌خواهانه به منظور حفظ منافع و دستیابی به منابع مالی و اقتصادی بیشتر و تمرکز و تلاش برای تخریب هویت بومی و اشاعه بی‌هنجاری و انحطاط اخلاقی، نقش اساسی در تباهی آینده سیاسی مردم کردستان داشته و با هویدا شدن ساختار دروغین سیستم کاپیتالیستی در تعامل با مردم زیردست و استعمارزده، بذره‌های تفکر ضد امپریالیستی را در ناخودآگاه جمعی مردم‌گرد پاشیدند.

محمد رسول‌هاوار، شاعر‌گرد عراقی، معاصر با دوره‌ای طولانی از سیطره رژیم فاشیست عراق بر اقلیم کردستان و اجرای سناریوهای سیاسی دولت‌های امپریالیستی در مناطق‌گردنشین در راستای

پیشبرد نقشه‌های راهبردی بلندمدتِ سیاسی-اقتصادی و بازیچه قرار دادن سرنوشت مردم کُرد در معادلات تقسیم قدرت و پشت پا زدن به آینده سیاسی آنان در دورنمای سیاسی خاورمیانه جدید و بی‌اعتنایی و سکوت در برابر نقض حقوق آنان در زیر چکمه دولت توتالیتیر و اقتدارگرایی عراق بود و دوره‌ای را نظاره کرد که در آن، انسانیت و آزادی انسان و استقلال سرزمین‌ها، در قتلگاه منفعت طلبی و سیاست‌ورزیِ ماکیاولیستی، قربانی اهداف و خواسته‌های استعمارگران و نظام سرمایه‌داری گردید. زندگی در چنین محیطی، بن‌مایه‌های نگرش ضدِ امپریالیستی را در روح و اندیشه شاعر ریشه دار کرد و تأثیر عمیقی در عاطفه شعری وی گذارد و سروده‌هایش را به آینه تمام‌نمای اصول مکتب رئالیسم انتقادی و دیالکتیک انقلابی در مواجهه با استعمارگران و نقد تفکر امپریالیستی-کاپیتالیستی تبدیل کرد.

با توجه به تجلی خاص رویکرد ضدِ امپریالیستی در اشعار هاوار و نیز از آن روی که تاکنون جستار مستقلی به بررسی این پدیده در اشعار وی نپرداخته است، نگارنده در پژوهش حاضر بر آن است که به تحلیل جامعه‌شناختی این پدیده در اشعار وی بپردازد و به پرسش‌هایی از این قبیل پاسخ گوید:

۱. چه عواملی زمینه‌ساز گرایش هاوار به اندیشه ضدِ امپریالیستی شده است؟
۲. جلوه‌های نگرش ضدِ امپریالیستی هاوار و عوامل زمینه‌ساز آن چگونه است و در چه اشکال

و تصاویری پدیدار می‌شود؟

فرضیه پژوهش بر این است:

۱. شرایط سیاسی و سلطه نظام‌های امپریالیستی بر سرزمین‌های شرقی و رویکرد واقع‌گرایانه شاعر در بازنمایی واقعیت سیاسی، در بروز رویکرد ضد امپریالیستی-کاپیتالیستی در سروده‌هایش نقش بنیادین داشته است.

۲. جنگ‌افروزی و نگرش بازرگانی به سرنوشت ملت‌های استعمارزده، محروم‌سازی استعمارزدگان و توجه محض به منافع نظام سلطه و سرمایه‌داری، تجارت و رواج مواد مخدر در سرزمین‌های استعمارزده، دروغین بودن پروپاگانداي امپریالیسم درباره حقوق بشر، سکوت امپریالیسم در برابر کشتار مردم و نقش آنان در تباهی سرنوشت‌گردها و تعیین دولت‌های دست‌نشانده استعماری - امپریالیستی برای تأمین منافع سیاسی-اقتصادی در کردستان، به‌مثابه عوامل زمینه‌ای، سبب گرایش شاعر به اندیشه ضد امپریالیستی شده است.

۲. پیشینه پژوهش

با توجه به نوبنیان بودن پژوهش‌های زبان و ادبیات‌گردی در محافل دانشگاهی، تاکنون درباره برخی از ادبای گرد همچون محمد رسول‌هاوار، پژوهش‌های علمی دقیقی صورت نگرفته است. تنها پژوهش صورت گرفته درباره اشعار و افکار هاوار، کتابی با عنوان «یادداشت‌ها و خاطرات» (۲۰۰۷) به اهتمام صدیق صالح است که شامل سه بخش «یادبود و خاطرات»، «گوه یک درویش یاغی» و «همراه با توفیق وهبی» است که پژوهشگر در آن به گردآوری خاطرات و یادداشت‌های هاوار و اندیشه‌ها و

نگرش‌های سیاسی-اجتماعی وی و نقطه‌نظرهایی که دربارهٔ افکار و آثار علمی توفیق وهبی به رشتهٔ تحریر درآورده، اهتمام ورزیده است.

وجه تمایز و تازگی جستار حاضر آن است که در هیچ‌یک از پژوهش‌ها، جستاری در مورد بررسی عوامل زمینه‌ساز رویکرد ضدّ امپریالیستی در اشعار محمد رسول هاوار^۷ صورت نگرفته و هیچ پژوهشی با رویکردی جامعه‌شناختی و با کاربرد منابع و نظریه‌های جامعه‌شناسی به بررسی نگرش ضدّ امپریالیستی در اشعار هاوار نپرداخته است. همین امر، نگارنده را به بررسی جامعه‌شناختی رویکرد ضدّ امپریالیستی در اشعار هاوار فراخوانده است.

۳- روش پژوهش

در جستار حاضر، نگارنده با روش توصیفی-تحلیلی به بررسی عوامل زمینه‌سازِ رویکرد ضدّ امپریالیستی در سروده‌های هاوار خواهد پرداخت. بدین منظور، اشعاری که بر نگرش ضدّ امپریالیستی و نمودها و عوامل پیدایش آن تمرکز دارد، مورد پردازش و واکاوی قرار گرفته (در میان سروده‌های

---

۷. محمد رسول هاوار، شاعر و نویسندهٔ گُرد، «سوم سپتامبر ۱۹۲۳ در شهر سلیمانیه زاده شد. دوران کودکی‌اش معاصر با اشغال عراق و اقلیم کردستان توسط دولت استعماری انگلیس بود. هاوار از جمله شعرايي است که اغلب درون‌مایهٔ اشعارش معطوف به بازنمایی رویدادهای سیاسی عصر و افکار ملی‌گرایانه و ضدّ امپریالیستی-فاشیستی است. سال ۱۹۶۹ از دانش‌سرای قانون و سیاست بغداد فارغ‌التحصیل شد و سال ۱۹۷۴ به قیام ملی کردستان پیوست. برخی از مهم‌ترین مجموعه اشعارش عبارتند از یادی نیشتمان، هه‌لیژارده، کاروانی شورش و پاش ۱۹۷۵» (صالح، ۲۰۰۷: ۹-۱۲). هاوار در ۳۰ نوامبر ۲۰۰۶ درگذشت.

هاوار، تأکید و تکیه اصلی بر اشعاری است که توسط عثمان دشتی و صدیق صالح گردآوری شده و به عنوان منبع اصلی در تحلیل اشعار شاعر شناخته می‌شود) و با کاربست تئوری‌های نظریه‌پردازانی همچون مومسن^۸، مگداف^۹، بریک‌مون^{۱۰}، کیدرون^{۱۱}، بارنز^{۱۲} و ... مرتبط با امپریالیسم، به تحلیل نمود-های عوامل پدیدارشدگی نگرش ضد امپریالیستی از طریق تعریف مفهومی و نظری در چارچوبی تئوریک پرداخته خواهد شد. از دیگر سو، با الهام‌گیری از اصول مکتب ادبیات تطبیقی اروپای شرقی یا اسلاو (سلافیه) به تحلیل عوامل زمینه‌ساز رویکرد ضد امپریالیستی در اشعار شاعر پرداخته می‌شود. دلیل کاربست دیدگاه‌های مکتب اروپای شرقی در پژوهش حاضر، مناسبت علمی و منطقی نظریه‌های این مکتب با مسئله استعمار و امپریالیسم به عنوان پدیده‌ای سیاسی-اجتماعی و اقتصادی است زیرا تطبیق‌گران و صاحب‌نظران مکتب اروپای شرقی، موضوعات و پدیده‌های ادبی را زاده مسائل اجتماعی-اقتصادی و سیاسی می‌انگارند و از این رویکرد، تبیین و تحلیل متن ادبی را گره خورده به واکاوی پدیده‌های سیاسی-اجتماعی می‌دانند.

مکتب ادبیات تطبیقی سلافیه یا اروپای شرقی که بر آن، عنوان مکتب سوسیالیستی و مارکسیستی نیز اطلاق می‌شود، «ظهور و تحول خود را مدیون نگرش نظام سیاسی و اقتصادی و فلسفه مارکسیستی رایج است که پدیده‌های ادبی را به تاریخ اقتصادی و اجتماعی ربط می‌دهد» (علوش، ۱۹۸۷: ۱۲۷).

---

⁸. Mommsen

⁹. Magdoff

¹⁰. Bricmont

¹¹. Kidron

¹². Barnes

«تطبیق‌گران این مکتب با اعتقاد به این دیدگاه مارکسیستی که ادبیات را جزء روبنایی جامعه و ساختار اقتصادی- اجتماعی و سیاسی را جزء زیربنایی آن می‌شمارند و وجود مادی را شکل‌دهنده آگاهی اجتماعی می‌دانند، بر این باورند که واقعیت اقتصادی- اجتماعی و سیاسی نقش بنیادین در آفرینش ادبی دارد و تعیین‌کننده شکل و محتوای آن است» (خضری، ۱۳۸۷: ۲۴). بنابراین «هنگامی که به بررسی آداب مختلف می‌پردازیم، جایز نیست که منشأ پدیده‌های ادبی را صرفاً ساختار روبنایی بدانیم، بلکه ضروری است که به واکاوی پس‌زمینه‌های عینی و موضوعی آن بپردازیم که همان پس‌زمینه‌های نهفته در واقعیت اقتصادی- اجتماعی و سیاسی است» (عبود، ۱۹۹۲: ۴۶-۴۷). به عبارت دیگر، «رابطه‌ای دیالکتیکی میان واقعیت سیاسی- اجتماعی و آفرینش ادبی وجود دارد؛ بدین معنا که واقعیت سیاسی - اجتماعی و اقتصادی مستقیماً در آفرینش ادبی تأثیر می‌گذارد و تولید ادبی، واقعیت سیاسی- اجتماعی و اقتصادی را به تصویر می‌کشد» (حجازی، ۲۰۰۴: ۱۰۵).

۴- امپریالیسم؛ مفهوم و نظریه

در معنایی وسیع و جامع، امپریالیسم بر نظامی دلالیت دارد که با رویکردی اقتصادی و سیاسی و با هدف گسترش نفوذ و قدرت، از چارچوب مرزهای ملی خود خارج شده و ملت‌ها و سرزمین‌های دیگر را مورد استعمار و تحت سلطه قرار می‌دهد. در تئوری‌های کلاسیک سیاسی، «امپریالیسم به حاکمیت شخصی یک حاکم نیرومند بر عده بی‌شماری از سرزمین‌ها، چه در اروپا و چه در آن‌سوی دریاها اطلاق می‌شد؛ اما در سال‌های بعد، امپریالیسم معنای خود را به‌عنوان نظامی بر پایه چیرگی

یک حکومت امپراطوری از دست داد و عموماً به‌عنوان گسترش یک کشور در بیرون از مرزهایش برای ایجاد سرزمین‌های وابسته خارجی^{۱۳} و در صورت امکان، اتحاد آن‌ها زیر لوای یک امپراطوری جهانی شناخته شد» (مومسن، ۱۳۶۳: ۲۱-۲۲). «امپریالیسم عبارت است از تسخیر مستعمرات همراه با کنترل سیاسی کامل کشورهای عقب‌افتاده‌تر و سیاست یک دولت با هدف برقراری کنترل بر مردم خارج از مرزهایش؛ مردمی که این کنترل را با رغبت نپذیرفته‌اند» (Levy & Others, 2003: V.6/563).

به طور خلاصه، «می‌توان مجموعه اقداماتی را که موجب ایجاد رابطه سلطه میان سلطه‌گر و تحت سلطه می‌شود، امپریالیسم نامید. اما این اقدامات و این رابطه سلطه دارای ویژگی‌های معینی است؛ از جمله: ۱. سلطه با هدف استثمار و استعمار انجام می‌گیرد. ۲. امپریالیسم به طور عام، سلطه یک دولت در خارج از محدوده مرزهایش را توضیح می‌دهد. ۳. سلطه ممکن است از یکی از ابعاد سیاسی، اقتصادی، نظامی و فرهنگی آغاز شود ولی به‌زودی به سایر ابعاد گسترش یابد، به طوری که در نهایت همه ابعاد زندگی یک ملت را دربرمی‌گیرد. ۴. قدرت یکی از ابزارهای مسلّم ایجاد سلطه و در نتیجه امپریالیسم است» (الهی، ۱۳۸۸: ۶-۷). این ایجاد سلطه، وجه مشترک استعمار و امپریالیسم است.

۱۳. زیرا «انحصارات مالی و صنعتی نیازمند توسعه ارضی بودند تا بتوانند به‌عنوان مناطق جدید سرمایه‌گذاری و منابع مواد خام و بازار فروش از آن‌ها استفاده کنند و نیز از طریق این توسعه، مواضع استراتژیک را که در جهت دفاع از امپراطوی مستعمراتی متشکله ضرورت داشت، به تصرف درآورند» (نکرومه، ۱۳۴۷: ۲۲).

استعمار و امپریالیسم غیر قابل تفکیک و مکمل یکدیگرند. امپریالیسم یک سیاست است و استعمار جنبه عملی این سیاست در صحنه واقعیت است.

در اصطلاح، امپریالیسم یک مفهوم جدید را نیز شامل می‌شود و آن، «گسترش‌گرایی کشورهای پیشرفته اروپایی در بقیه جهان در پانصد سال اخیر است. این نوع گسترش و توسعه، از نزدیک، به زایش و بلوغ سرمایه‌داری نسبت داده شده است» (Magdoff, 1978: 117)؛ «به این معنا که تطور سرمایه‌داری و تحولات تکنولوژیک و نیازهای ناشی از پویایی و ضرورت درونی این شیوه تولید (نیاز به انباشت)، گسترش ارضی و سلطه بر سرزمین‌های دیگر را باعث شده است. در این مفهوم، امپریالیسم، تنها به معنای کلنیالیسم یا استعمار نیست؛ زیرا بر حسب نیازهای مراحل مختلف تطور جامعه سرمایه‌داری، نحوه و نوع استثمار متفاوت بوده است. بنابراین پس از پشت سر نهادن کلنیالیسم یا استعمار کلاسیک و کسب استقلال توسط سرزمین‌های مستعمره، باز امپریالیسم که جوهره آن بهره‌کشی و استثمار ملت‌ها و سرزمین‌های دیگر است، از راه حفظ وابستگی‌های اقتصادی و مالی ادامه یافت؛ زیرا بافت اقتصادی جوامع تحت سلطه، در سیستم جهانی سرمایه‌داری - که مرکب از دو قسمت حاشیه (کشورهای وابسته و عقب‌مانده) و مراکز متروپل (کشورهای امپریالیستی) است - پیوند خورده است. نتیجه این سیستم، وابستگی مناطق حاشیه و تجمع مازاد و انباشت سرمایه در کشورهای غربی است تا از طریق ایجاد یک مازاد فزاینده در کشور مادر، ثروت و قدرت خود را به

زیان کشورهای تحت سلطه افزایش دهند. به این مرحله خاص از توسعه سرمایه‌داری، عنوان امپریالیسم نو داده‌اند» (مگداف و کمپ، ۱۳۷۸: ۱۳۳-۱۳۴).

اگرچه نگرش غالب به امپریالیسم برآمده از بینش اقتصادی ناشی از انحصار و انباشت سرمایه در کشورهای غربی است و اغلب نظریه‌پردازان معتقدند که «امپریالیسم بالاترین مرحله از نظام سرمایه‌داری است» (کیدرون و دیگران، ۱۳۸۵: ۸)، اما برخی اندیشمندان سیاسی، امپریالیسم را گره‌خورده به رویکردهای نژادگرایی و فاشیستی می‌دانند. «هانا آرنه^{۱۴} اعتقاد دارد که ایدئولوژی‌های نژادگرایی امپریالیسم و ساختارهای ضد دموکراتیک سیاست امپریالیستی، آغاز شکل‌گیری فاشیسم بود و بر وجه مشترک ایدئولوژیک میان طرز تفکر امپریالیستی و فاشیستی تأکید خاص داشت» (Arendt, 1951: 95). جرج لیختهایم^{۱۵} نیز امپریالیسم را اساساً حاصل ملی‌گرایی افراطی تفسیر می‌کند و می‌گوید: «امپریالیسم به‌عنوان جنبش، یا آن‌گونه که برخی ترجیح می‌دهند، به‌عنوان ایدئولوژی، خود را با ملی‌گرایی هماهنگ ساخت زیرا زمینه عامه‌پسند دیگری وجود نداشت. ملی‌گرایی هر جا که فرصت می‌یافت، به امپریالیسم تغییر شکل می‌داد» (Lichteheim, 1971: 81).

۵- نمودهای عوامل زمینه‌ساز رویکرد ضد امپریالیستی در سروده‌های هاوار

چنان‌که قبلاً اشاره شد، در پس‌زمینه نگرش ضد امپریالیستی هاوار، عواملی بنیادین وجود دارد که شاعر را به رویکرد ضد امپریالیستی-کاپیتالیستی و استعمارستیزی مبتنی بر کنش انتقادی رئالیستی

14. Hanna Arendt

15. George Lichteheim

و ایستادگی در برابر هژمونی نظام سرمایه‌داری غربی سوق داده است. این امر از آن‌جا نشأت می‌گیرد که جهانی که در آن زندگی می‌کنیم، از یک سو، بر رابطه دیالکتیکی و دوگانگی میان اشیاء بنیان نهاده شده و از سوی دیگر، مجموعه‌ای لایتناهی از روابط علت و معلولی میان کائنات است. وضعیت استعمارستیزی و ضد امپریالیستی موجود در کشورهای اشغال‌شده و استعمارزده نیز از قانون علت و معلولی تبعیت می‌کند؛ زیرا بروز نگرش خصمانه در تقابل با استعمار و امپریالیسم در این سرزمین‌ها نتیجه شرایط زمینه‌ساز رویکرد ضد امپریالیستی - کاپیتالیستی است که نقش مستقیم و کلیدی در ضدیت و تعامل دیالکتیکی نسبت به نظام سرمایه‌داری به‌مثابه قطب سلطه‌جویی و استعمار سرزمین‌ها دارد. در زیر به تحلیل عوامل زمینه‌ساز رویکرد ضد امپریالیستی در اشعار هاوار پرداخته می‌شود.

۱-۵- جنگ افروزی امپریالیستی و نگرش بازرگانی به ملت‌های استعمارزده

ساختار ماهوی نظام سرمایه‌داری همواره وابسته به نوعی اقتضا و ضرورت بوده که در تاریخ توسعه طلبی و مستعمره‌گزینی دولت‌های امپریالیستی نقش تعیین‌کننده داشته است. چنین ضرورتی برآمده از تنگنای دامنه جغرافیایی و کمبود نیروی کار مقرون به صرفه و بازار فروش محصولات و فقدان مواد خام برای تأمین منابع در چرخه صنعتی کشورهای پیشرفته است. چنین شرایطی، برانگیزنده احساس نیاز به سرزمین‌های جدید و توسعه حوزه نفوذ استعماری در کشورهای ثروتمند آفریقایی و آسیایی و برافروزنده آتش جنگ‌های امپریالیستی به منظور تسخیر و گسترش مستعمره‌ها بوده است. این نگرش به ماهیت امپریالیسم به‌عنوان عاملیت در برافروختن آتش جنگ‌های استعماری، دیدگاه

مشترک اغلب جامعه‌شناسان سیاسی است؛ چندان‌که جامعه‌شناسان مارکسیست، «نظام اقتصادی سرمایه‌داری را عامل و علت اصلی جنگ‌ها قلمداد کرده‌اند. به نظر آن‌ها با استثمار فزاینده طبقه کارگر، بازارهای داخلی دچار رکود می‌شود و سرمایه‌داران به منظور یافتن بازارهای جهانی، دست به اقدامات امپریالیستی و توسعه‌طلبانه می‌زنند. لنین^{۱۶} استدلال می‌کند که توسعه‌طلبی سرمایه‌داری به جنگ امپریالیستی به منظور تصرف سرزمین‌های توسعه‌نیافته می‌انجامد» (بشیریه، ۱۳۸۷: ۲۲۵).

حوزه جغرافیایی عراق و مناطق نفت‌خیز و استراتژیک آن از جمله اقلیم کردستان، همواره نقطه تلاقی دولت‌های استعماری در راستای جنگ‌انداختن بر ذخایر نفت و گاز و مواد خام و در دست گرفتن شاهراه جغرافیایی آن به مثابه نقطه حساس ژئوپلیتیکی بوده است. پیامد چنین امری، برافروخته شدن آتش جنگ‌های امپریالیستی در جهت دستیابی به منافع سیاسی-اقتصادی و تبدیل شدن مناطق کُردنشین به صحنه کشمکش دولت‌های استعماری و تباهی سرنوشت مردم کُرد در لابه‌لای چرخ‌دنده‌های نظام صنعتی مبتنی بر بهره‌کشی و استثمار و بی‌اعتنایی نسبت به مردم استعمارزده در فرایند شیء‌وارگی و ابزارانگاری^{۱۷} انسان و قربانی شدن مردم کُرد به عنوان هیزم آتش جنگ‌های توسعه‌طلبانه بوده است.

---

16. Vladimdir Lenin

۱۷. ابزارانگاری یا شیء‌انگاری اصطلاحی است که گیدنز از آن برای تعبیر از نگرش ابزاری به انسان، بهره می‌گیرد. (گیدنز، ۱۳۹۷: ۲۰۰).

در نگاره‌ای شعری، هاوار سرزمینی استعمارزده را به تصویر می‌کشد که در آتش جنگ برافروخته شده توسط دولت‌های امپریالیستی سوخته و مردمانش در پی هجوم درنده‌خویانه استعمارگران، آواره و سرگردان گشته و هزاران بی‌گناه به قتل رسیده و خانه‌ها و روستاهایشان ویران شده و قربانی سوداگری و دلال‌خویی کمپانی‌های تجاری و اسلحه‌سازی دولت‌های امپریالیستی شده‌اند؛ دولت‌هایی که هر یک به نوبه خود بر آتش جنگ دمیده و آن را شعله‌ور ساخته و به نام دفاع از آزادی‌خواهی و دموکراسی، همچون لاشخوران و گله‌گرگ‌های وحشی به جان کردستان افتاده و آن را در آتش طمع‌های سیاسی-اقتصادی خویش ویران کرده‌اند:

«اینان که دم از دموکراسی و آزادی می‌زنند، سوداگر و دلال‌اند. / گروه شنقاران و لاشخوران، پر و بال کبوتر آشتی را شکسته‌اند. / شاخه زیتون توسط سوداگران و دلالان، خشک و پژمرده گشته است. / چه وقت فرامی‌رسد که آبی بر آتش این جنگ ریخته شود؟ چه وقت مردم به آغوش وطن بازمی‌گردند؟ تا کی، سگان و گرگ‌های درنده، این سرزمین را ویران کنند و صدها هزار خانواده را آواره و بی‌خانمان سازند؟ / آه و افسوس! چه بسیار مردان شجاع کشته شدند و خانه‌ها و روستاها نابود شدند! آه! هزاران بی‌گناه از میان رفتند! / این جنگ پایان‌پذیر نیست و آتش افروزش بسیارند. هر کدام به سهم و نوبه خود بر آن آتش، نفت می‌ریزند. / این جنگ، نقشه و توطئه امپریالیسم است و مدتی است برنامه ریزی شده است. دیرزمانی است مزدوران و آدم‌کشان برای آن آجیر شده‌اند. / آتش افروز این جنگ، شیطان پیر درنده‌خو و حریص است. تا وقتی که ریشه‌کن نگردد، سیر نمی‌شود» (هاوار، ۲۰۰۷: ۴۳۰-۴۳۱).

پیامد سیاست استعمارگری و توسعه‌طلبی نظام سرمایه‌داری در عراق و اقلیم کردستان، شعله‌ور شدن آتش جنگ‌های امپریالیستی و متعاقباً ویرانی مناطق کُردنشین و نسل‌کشی‌ها و کشتار مردم^{۱۸} و تباهی آینده آنان در روند برنامه‌ریزی‌های استراتژیک سیاسی-اقتصادی به منظور استثمار و استعمار کردستان بود. چنین شرایطی، با عاملیت انگیزشی در برانگیختن کُنش دیالکتیکی تقابل‌گرا در اذهان عمومی مردم استعمارزده، ناخودآگاه جمعی مردم کُرد و شعرايي همچون هاوار را به سوی نگرش ضد امپریالیستی-کاپیتالیستی و اعتقاد به ضرورت استعمارستیزی سوق داد.

۵-۲- محروم‌سازی استعمارزده و توجه محض به منافع امپریالیستی-کاپیتالیستی

در مانیفست اندیشگانی نظام‌های استعماری-امپریالیستی، اساس تعامل میان استعمارگر و استعمارزده بر اصل بنیادین برتری استعلائی استعمارگر و مالکیت انحصاری وی بر قدرت و ثروت و محرومیت استعمارزده از حقوق انسانی و سیاسی-اقتصادی بنا نهاده شده است. چنین پنداری برآمده از نگرش استعمارگر به استعمارزده به‌عنوان دیگری در انگاره‌ای نژادگرایانه و مبتنی بر بیگانه‌ستیزی در چارچوب انحصارطلبی سرمایه و قدرت در قبضه نظام سرمایه‌داری و وابستگی سرزمین‌های حاشیه و عقب‌مانده به مراکز متروپل است. چنین شرایطی نشأت‌گرفته از این واقعیت است که «هویت استعماری پیش از هر چیز از طریق منطق مانویایی^{۱۹} محروم‌سازی عمل می‌کند. جهان استعماری، جهانی است دوپاره که در آن، استعمارشدگان نه‌تنها از نظر فیزیکی و سرزمینی

۱۸. «در جریان جنگ امپریالیستی، این توده مردم است که قربانی مطامع سرمایه‌داران می‌شود و در کنار تحمّل استثمار داخلی، جان خود را نیز از دست می‌دهد» (الیاسی، ۱۳۸۹: ۱۳۴).

۱۹. منظور از مانویایی، منطق مبتنی بر دوپارگی و تقسیمات دویخشی است.

واکوی رویکرد رئالیستی - انتقادی ضد امپریالیستی ...

از فضاهای امپریالیستی حذف شده‌اند و نه تنها از نظر حقوق و امتیازات دچار محرومیت هستند، بلکه از نظر اندیشه و اخلاق نیز مشمول قاعده حذف شده‌اند.^{۲۰} (نگری و هارت، ۱۳۸۴: ۱۳۶) و محرومیت سرنوشت محتوم و گریزناپذیر آنان است.

دولت امپریالیستی بریتانیا غالباً از سرزمین‌های توسعه نیافته در جهت منافع خود و به زیان بومیان استعمارزده بهره‌کشی می‌نمود. مردمان بومی این سرزمین‌ها همواره از حقوق مدنی و امتیازاتی که استعمارگران، بازرگانان و افسران انگلیسی بهره‌مند بودند، محروم می‌ماندند؛ همچنان‌که دالان و بازرگانان بریتانیایی به واسطه نیروی کار ارزان بومیان استعمارزده که در تنگدستی و فقر مطلق زندگی می‌کردند، ثروتمند شدند. چنین شرایطی در عراق پس از قیمومیت انگلیس بر آن نیز صادق بود. پیامد حضور دولت امپریالیستی انگلیس در عراق و اقلیم کردستان و چنگ انداختن بر منابع اقتصادی آن، اشاعه فقر و بحران اقتصادی و محرومیت ساکنان بومی و بی‌بهرگی از مشارکت سیاسی- تاریخی در حق تعیین سرنوشت و در مقابل، هژمونی بی‌حد و حصر سیاسی- نظامی و ثروت اندوزی و بر خورداری استعمارگران از منابع نفتی، معدنی و ذخایر انرژی عراق بود.

---

۲۰. «بزرگ‌ترین محرومیت استعمارزده، جدا افتادن از تاریخ است. دستگاه استعمار، از هر نوع شرکت آزادانه استعمارزده در امور جلوگیری می‌کند و او را از اتخاذ تصمیم در مورد سرنوشت جهان و سرنوشت خویش یا عهده‌دارشدن مسئولیت‌های تاریخی منع می‌نماید» (مَمی، ۱۹۰۰: ۱۱۹).

در تابلویی شعری، هاوار جامعه‌ای استعمارزده و محروم از حق حاکمیت را به تصویر می‌کشد که محرومیت سیاسی مردمانش به محرومیت اقتصادی و گسترش فقر انجامیده و ره آورد منفعت‌طلبی امپریالیستی برآمده از خودمداری مبتنی بر هیچ‌انگاری دیگری، برای آنان، بی‌بهرگی از دستیابی به منزلت اجتماعی و پایمال شدن کرامت انسانی در روند انسانیت‌زدایی^{۲۱} از انسان شرقی و دون‌پنداری وی به‌عنوان موجود فاقد اندیشه ژرف‌نگر در سنجش و تحلیل معادلات دنیای پیرامون بوده و هستی و اموالشان توسط شرکت‌ها و کمپانی‌های غربی به یغما رفته است:

«چشم چوپان، کور و دندش نرم! به درک که تا عمر دارد باید چرکین و کثیف باشد./ به درک که کشاورز و کارگر مزرعه و برزگر، خسته و گرسنه و عریان باشد./ کودکانشان پابرهنه و دستانشان چرکین و سرشان کچل باشد./ کارگر و رنجبر، طبقه مستضعف جامعه باشد./ همیشه فقیر و پریشان حال و سیاه‌سوخته دود باشد./ از شدت لاغری، بیمار و پریشان باشد و از شدت فقر، به گری مبتلا

۲۱. «انسانیت‌زدایی تخطی از این باور اصولی است که همه انسان هستیم و در انسانیت اشتراک داریم و می‌تواند نشأت‌گرفته از نفرت، شهوت یا بی‌تفاوتی باشد» (Haslam & Loughnan, 2014: 400). انسانیت‌زدایی نفی انسانیت از دیگران به منظور توجیه رنج و ستمی است که بر آنان تحمیل می‌شود و نگرستن و رفتار کردن با آنان به گونه‌ای که گویا آن‌ها فاقد توانمندی‌ها و شایستگی‌های ذهنی و احساسی هستند که یک انسان دارد.

گردد و از فرط گرسنگی همچون شغال زوزه بکشد. مهم این است که تنها، خردمندانی همچون ما^{۲۲} به سان گاو میش نر و کل کوهی، سیر و سرزنده باشند. / صاحب کمپانی و شرکت باشند و دختران زیبا هم آغوششان گردند. / فقیر کیست؟ کارگر کیست؟ باید همگی مانند حیوان زندگی کنند! / این است باور و دیدگاه تمامی طبقات سرمایه دار! / همچون هیولایی است که خون و اشک بینویان سیرش نمی‌کند. / امپریالیسم جهانی، رأس هرم قدرت نظام سرمایه‌داری و دشمن صلح و آرامش و سرکوب‌کننده کشاورز و کارگر؛ دائماً همچون سگ‌ها مشغول شکار و راهزنی است» (هاوار، ۲۰۰۷: ۳۸۱-۳۸۲).

رویکرد یک‌سونگری و انحصاری نظام امپریالیستی به بازار سرزمین‌های استعمارزده و شرقی که گنجینه‌ای از ثروت‌های بادآورده و سرازیر شده به خزانه دولت‌های غربی بود، رشد فزاینده ثروت نظام سرمایه‌داری و فقر روزافزون بومیان بی‌بهره از مالکیت در نتیجه چپاول سرزمین مادری را در پی داشت که در پس‌زمینه خردگرایی جمعی استعمارزدگان و روشنفکران سیاسی همچون هاوار، برانگیزنده نگرش ضد امپریالیستی - کاپیتالیستی مبتنی بر خردورزی سیاسی - اجتماعی در راستای ایستادگی در برابر هژمونی استعمار بود.

۳-۵- تجارت و رواج مواد مخدر در سرزمین‌های مستعمره

۲۲. از دیدگاه استعمارگران، «تنها انسان غربی و اروپایی است که اهل تعقل دقیق است و بی‌دقتی خصیصه اصلی ذهن انسان آسیایی و خاورمیانه‌ای است. ذهن شرقی تا حد زیادی فاقد تناسب و توازن است و تعقلش در نهایت بی‌دقتی و سهل‌انگاری است» (Baring, 1908: Vol.2/46).

یکی از راهکارهایی که استعمارگران و دولت‌های امپریالیستی برای گسترش و ادامه نفوذ خود در مناطق استعمارزده به کار می‌بردند، رواج مواد مخدر در میان مردم بومی و آلوده کردن آنان بوده است که تهدید اجتماعی آن بسیار شدیدتر از بی‌سواد نگه داشتن و بی‌فرهنگ‌سازی مردم و منافعش برای استعمارگران بسیار بیشتر و سودآورتر بوده است. اعتیاد به مواد مخدر از آن جهت خطرناک‌تر و آسیب‌زاتر است که همچون یک اپیدمی می‌تواند اقشار مختلف یک جامعه را دربر گرفته و مبتلا سازد و هنگامی که مردم جامعه‌ای به این مواد معتاد شوند، کاملاً رام و مطیع گشته و اندیشه مطالبه‌گری و عصیان‌گری به اذهانشان خطور نمی‌کند. از این‌روست که تاریخ شروع گسترش و رواج مواد مخدر در سرزمین‌های استعمارزده آفریقایی و آسیایی همزمان بوده است با اشغال این سرزمین‌ها توسط استعمارگرانی که با استفاده از مزدوران و عناصر بومی به ایجاد تشکیلات فروش و توزیع مواد روی آورده و «با کاربست پروپاگاندا سیاسی - اقتصادی و حتی استفاده از ادبیات به تبلیغ خاصیت و سودمندی استعمال مواد در میان مردم استعمارزده پرداخته‌اند» (مدنی، ۱۳۵۶: ۷۴).

حضور دولت‌های امپریالیستی در خاورمیانه و تلاش برای تحت سلطه درآوردن سرزمین‌های آسیایی، تلاش مضاعف استعمارگران برای تخریب هویت‌های ریشه‌دار بومی^{۲۳} و متعاقباً

---

۲۳. یکی از عملکردهای راهبردی امپریالیسم در القای سلطه، «بسط هویت‌های بی‌بنیاد و تخریب هویت‌های ریشه‌دار» است (امیدی، ۱۳۸۷: ۱۹) زیرا «بدون هویت، جامعه‌ای وجود نخواهد داشت و بحران هویت و معنا، زندگی اجتماعی را به صورتی جدی مختل می‌کند» (گل‌محمدی، ۱۳۹۶: ۲۴۸).

همگون‌سازی فرهنگی در فرایند حذف تبار و رفتار اصیل شرقی به منظور القای سلطه هرچه بیشتر بر ساکنان بومی نواحی استعمارزده و جلوگیری از کُنش‌های ستیزه‌جویانه و انقلابی در برابر نیروهای استعمار را در پی داشته است. چنین رویکردی نیازمند رسوخ در کالبد فکری - فرهنگی و اجتماعی جوامع سنتی شرقی و متلاشی ساختن شالوده ارزش‌های دینی و جایگزین ساختن ارزش‌های فرهنگی غربی به جای آن در راستای ساختن جامعه‌ای همگون با جوامع غربی و دورافتاده از باورهای اصیل شرقی بوده است. تجارت و رواج مواد مخدر در این سرزمین‌ها و فراهم کردن بستر اعتیادزایی در میان ساکنان بومی از استراتژی‌های راهبردی استعمارگران در تغییر ساختار فرهنگی جوامع استعمارزده به‌عنوان ابزار کنترل و تحت‌انقیاد آوردن مردم بومی در روند برخورد تنیدگی و دورنگرایی و غوطه‌ورسازی آنان در عالم توهم و ناآگاهی از تحولات سیاسی - اجتماعی پیرامون بوده است.

در نگاره‌ای شعری، هاوار به تصویر تباهی جوامع استعمارزده شرقی در نتیجه اعتیاد به مواد مخدر در پی تمرکز نظام سرمایه‌داری - امپریالیستی بر اشاعه بی‌هنجاری و ازهم‌گسیختگی اجتماعی^{۲۴} و فروپاشی اخلاقی در مستعمره‌ها و نگرش اقتصادی به این جوامع به‌عنوان بازارهای تجاری جدید جهت فروش مواد و مشروبات الکلی به منظور کسب سود و ثروت‌اندوزی می‌پردازد و از ماهیت

---

۲۴. بی‌هنجاری اجتماعی یا آنومی، نظریه امیل دورکیم جامعه‌شناس فرانسوی است که از آن برای تبیین انحطاط و فروپاشی اخلاقی و ازهم‌گسیختگی انسجام اجتماعی بهره گرفته است. (نایبی و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۲-۱۵).

نظام سلطه‌جوی امپریالیستی-استعماری پرده برمی‌دارد که سنگ زیربنای آن بر استخوان‌ها و لاشه‌های انسان‌های بی‌گناهی بنیان نهاده شده که قربانی مطامع اقتصادی نظام سرمایه‌داری و دولت‌های امپریالیستی در روند نگرش ابزاری به انسانیت انسان گشته‌اند؛ دولت‌هایی که پیکره کارخانه‌ها و کمپانی‌های سوداگرشان با خشت کالبد قربانیان مواد مخدر بنا گذارده شده است:

«کوکائین، هروئین، حشیش و تریاک. / آه از این همه درد و مصیبت! / و آه از این همه میکروب! / همگی دردی کشنده‌اند. / به هیچ عنوان قابل پیشگیری نیستند. / اندرز و به‌زدان افکندن، بی‌فایده است. / تمامی این‌ها ثمره سرشت نظام سرمایه‌داری / و خونابه و استفراغ درون امعاء و احشاء / و زنگار درون مغز زنگارگرفته طبقه حریص ضد تمامی ارزش‌های انسانی است. / سال‌هاست که نظام امپریالیسم، فرزند حرامزاده سرمایه‌داری، / به صورت آشکار و پنهان، / سرگرم توطئه و دسیسه است. / زیربنای تمامی کاخ‌ها و قصرهایش، روی لاشه و استخوان مردم بینوا و محروم و ستم‌دیده بنا نهاده شده است. / زهرمارشان شود و به چرک و خونابه در وجودشان تبدیل گردد! / همه این‌ها، سیاهی دود آتش و بوی اسلحه است. / بوی خون و استخوان و رگ‌های سوخته اجساد میلیون‌ها انسان محروم و ستم‌دیده است. / تمامی این‌ها قی‌کردن و برون‌ریزی خون میلیون‌ها آواره و بی‌خانمان و خانه‌خراب است. / کوفت و زهرمارشان شود! / این‌ها پول گلوله و بمب و کارخانه گازهای سمی هزاران کمپانی و بانک غول‌آسای سیری‌ناپذیر نظام سرمایه‌داری جهانی است» (هاوار، ۲۰۰۷: ۴۱۶-۴۱۷).

اشاعه اعتیاد و ترویج استفاده از مواد مخدر در میان مردم بومی سرزمین‌های استعمارزده به‌عنوان ابزاری در جهت درهم‌شکستن روحیه‌ی کُنشگری ستیزه‌جویانه در تقابل با سلطه‌ی استعمارگر، ترفند سیاسی دولت‌های امپریالیستی به منظور ریشه‌کن کردن نگرش طغیان و عصیان در اندیشه‌ی استعمارزدگان و تخریب فرهنگ‌های اصیل بومی در فرایند ذوب و ادغام آن در فرهنگ مهاجم امپریالیسم غربی بود؛ امری که در مرحله‌ی پسااستعماری و آگاهی بومیان استعمارزده از رویکرد خصومت‌محور استعمارگران در تعامل با مستعمره‌ها، به شکل‌گیری نگرش ضد استعماری-امپریالیستی و ضرورت مقاومت در برابر فرهنگ مخرب غربی و سوداگری نظام سرمایه‌داری انجامید.

۴-۵- تعیین حکومت‌های دست‌نشانده در مستعمره‌ها برای تأمین منافع دولت‌های امپریالیستی

در تاریخ استعمارگری، کنترل مستعمره‌ها و ادامه‌ی سلطه‌ی مستقیم بر مردم استعمارزده غالباً امری دشوار و پرهزینه برای استعمارگران و نیازمند میلیتاریزه‌کردن^{۲۵} فضای جامعه تحت سلطه و استفاده از نیروی نظامی و تجهیزات بسیار برای حفظ نواحی تحت نفوذ و سرکوب دائمی جنبش‌های آزادی‌خواهی و استقلال‌طلبی بود. چنین شرایطی، رویکرد سیاسی استعمارگران در بقای سلطه بر مستعمره‌ها را به سوی سیاست تحت‌الحمایگی و ادامه‌ی گستره‌ی نفوذ از طریق حکومت‌های دست‌نشانده محلی و هم‌سو با سیاست

---

۲۵. «امپریالیسم، جنگ و میلیتاریسم را به همراه دارد و با خود، افزایش نامحدود هزینه‌های نظامی را به همراه می‌آورد» (Hobson, 1949: 378).

های دولت‌های امپریالیستی سوق داد؛ «حکومت‌های ظاهراً مستقل اما دست‌نشانده که در جهت تأمین منافع سرمایه‌داران نقش مهمی ایفا می‌کردند و امپریالیسم تنها با کمک آن‌ها می‌توانست کنترل خود را بر آن مناطق حفظ کند» (مومسن و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۰۵) و اهداف و سیاست‌های خود را پیگیری نماید.

ادامه نفوذ سیاسی-اقتصادی دولت استعماری انگلیسی در مستعمره‌ها و سرزمین‌های تحت‌الحمایه از جمله عراق، مستلزم برنامه‌ای راهبردی بود که بدون نیاز به حضور نظامی در عراق و اقلیم کردستان، قادر به تأمین اهداف بلندمدت بریتانیا و حفظ منافع آن در این شاهراه حیاتی و استراتژیک باشد و زمینه استمرار بهره‌کشی از منابع اقتصادی آن را تا آینده‌ای دور فراهم سازد و بدین ترتیب، بقای سلطه بر عراق بدون حضور فیزیکی و هزینه‌های هنگفت ناشی از آن امکان‌پذیر گردد. از سوی دیگر، فضای سیاسی عراق با وجود گروه‌های مختلف نژادی و مذهبی، آبستن ستیز و کشمکش سیاسی بود و بهتر آن بود که یک حاکم محلی در چنین شرایط آشفته‌ای زمامدار امور سیاسی باشد. از این رو، «انگلیسی‌ها به عراق تا حدی خودمختاری دادند، به این شرط که رهبران عراقی برتری نهایی بریتانیا را به رسمیت بشناسند. بدین ترتیب، عراق به کشوری تحت‌الحمایه تبدیل شد که در اصل مستعمره ای بود که می‌توانست بر خود حکومت کند، اما به لحاظ سیاسی و نظامی به بریتانیا وابسته بود. در این راستا، بریتانیایی‌ها در ماه آگوست ۱۹۲۱، فیصل را به‌عنوان پادشاه عراق منصوب کردند» (ناردو، ۱۳۸۶: ۸۷) که در قبضه کنترل سیاستمداران انگلیسی بود و وابستگی کامل سیاسی-نظامی عراق به بریتانیا را ممکن می‌ساخت و در حقیقت، همچون نماینده‌ای، حافظ منافع بریتانیا در عراق بود.

در تابلویی شعری، هاوار سرزمینی استعمارزده را به تصویر می‌کشد که رهبران اجیرشده و مزدورش، دست نشانده و تربیت‌شده مکتب امپریالیسم و دولت‌های استعمارگر غربی بوده و استعمارگران، آنان را همچون سگان و تازیان شکاری در جهت مقاصد خود و برای کنترل استعمارزدگان به‌کار می‌گیرند و همچون نوکرانی حلقه‌به‌گوش با اجرای نقشه‌ها و برنامه‌های سیاسی - اقتصادی کمپانی‌های غربی، دسترنج و ثمره زحمات مردم‌گرد در اکتشاف و استخراج منابع انرژی را در قالب نفت و از طریق خطوط انتقال امتدادیافته از راه دریاها به کشورهای غربی و کمپانی‌های وابسته به دولت‌های امپریالیستی منتقل می‌کنند و با تبدیل آن به دلار و پوند استرلینگ، بانک‌ها و مراکز سرمایه‌داری را به ثروتی لایتناهی می‌رسانند. حال آن‌که مردم‌گرد که خود صاحبان اصلی این منابع انرژی هستند، زمستان را در سرما گذرانده و به دلیل محرومیت از استفاده از نفت و گاز، از شدت سرما جان می‌دهند:

«دولت‌های استعماری، هر لحظه در شکل و جلوه‌ای تازه، دستگاه حکمرانی رژیم‌های جدید را بر پا می‌کنند که همگی اجیرشده و دست‌نشانده خودشان هستند. / همگی زاده و تربیت‌شده مکتب حرامزادگی و سگان و تازیان شکاری تعلیم‌داده‌شده و دست‌آموز امپریالیسم هستند. / بر اساس نقشه و استراتژی کمپانی‌های غربی، اشک و خون جسم مردم‌گرد با نفت انتقال‌یافته از طریق خطوط دریایی آمیخته می‌شود. / این نفت‌ها به سفته و دلار و پوند استرلینگ تبدیل شده و درون گاوصندوق خداوندگاران امپریالیسم جهانی انباشته شده است. / در حالی که مردم‌گرد در سرزمین سرشار از نفت

و گاز کردستان، محتاج یک مُشت نفت در سرمای سخت زمستان هستند و هر روز، صدها کودک و بزرگسال از شدت سرما می‌میرند» (هاوار، ۲۰۰۷: ۵۰۹-۵۱۰).

رویکرد سیاسی دولت‌های امپریالیستی به ضرورت ادامه نفوذ و سلطه در مستعمره‌ها و تغییر نگرش برآمده از اقتضای سیاسی مبتنی بر استقرار حکومت نیابتی تأمین‌کننده منافع در مستعمره به جای حضور فیزیکی مستقیم، تحت‌الحماگی و تعیین دولت‌های دست‌نشانده در سرزمین‌های استعمارزده از جمله عراق و ادامه وابستگی سیاسی- نظامی به کشور مادر و متروپل غربی را در پی داشت؛ امری که به‌عنوان عامل عقب‌ماندگی و توسعه‌نیافتگی سرزمین‌های استعمارزده از یک سو و زمینه‌ساز ادامه روند چپاول منابع اقتصادی از سوی دیگر، بارقه‌های رویکرد ضد استعماری را در میان افکار عمومی استعمارزدگان و ادبایی همچون هاوار شعله‌ور ساخت و جامعه‌ای دوقطبی را شکل داد که یک سوی آن، مردم استعمارزده و طرف دیگر آن، دولت دست‌نشانده به‌عنوان نایب و حافظ منافع دولت‌های امپریالیستی بود.

۵-۵- دروغین بودن ادعاها و پروپاگاندا‌ی امپریالیسم درباره حقوق بشر

در قاموس سیاسی نظام سرمایه‌داری و رژیم‌های امپریالیستی، آنچه بر همه چیز اولویت دارد، منافع اقتصادی- سیاسی سرمایه‌داران غربی و دوران چرخه اقتصاد در مسیر انباشت سود و سرمایه در دنیای امپریالیسم و فزونی‌یافتن مستعمره‌ها و نواحی تحت سلطه در جهت گسترش قلمرو و حوزه نفوذ دولت‌های استعماری است. از این رویکرد، در نگرش سوداگرانه نظام سرمایه‌داری، هر آنچه ماهیتی

غیر سودآور داشته و فاقد ارزش کالایی در تأمین منافع اقتصادی- سیاسی سرمایه‌داران باشد، فاقد اهمیت و اعتبار شمرده می‌شود. از سوی دیگر، آمیختگی نگرش فکری سیاستمداران امپریالیست با بن‌مایه‌های سیاسی مکتب ماکیاولیسم مبتنی بر فرصت‌طلبی و سودجویی در تعامل با مسائل و بحران‌های سیاسی، زمینه‌توجیه تجاوزهای نظامی به کشورهای جهان سوم را در چارچوب عناوینی از قبیل دفاع از حقوق بشر و دموکراسی فراهم ساخته و استعمار این سرزمین‌ها را تحت عنوان و ماهیتی جدید امکان‌پذیر می‌کند؛ زیرا «جز دفاع از حقوق بشر و دموکراسی، هیچ استدلال باورکردنی نمی‌تواند جنگ و اشغال و خونریزی استعمارگران در این سرزمین‌ها را توجیه کند! استعمارگرانی که در سیاستشان، هیچ چیز از کوچک‌ترین دغدغه خاطر صادقانه نسبت به حقوق بشر و دموکراسی حکایت ندارد» (بریک‌مون، ۱۳۸۸: ۷۲-۷۵) و در دیدگاهشان، «حقوق و سرنوشت دیگران، امری است گذرا» (چامسکی، ۱۳۸۳: ۳۹۹) و هر چیز وسیله و پُلّی برای رسیدن به ثروت و سلطه بیشتر به‌مثابه مقصود غایی است.

یکی از حربه‌هایی که دولت‌های امپریالیستی برای مداخله نظامی در خاورمیانه و آفریقا و تحت سلطه افکندن سرزمین‌های آن به‌کار می‌گیرند، شعار دفاع از آزادی و حقوق بشر و رهایی ملت‌ها از سیطره دولت‌های استبدادی و گسترش آرمان‌های جهان لیبرال و بن‌مایه‌های دموکراتیک آن در میان مردم ستم‌دیده است. این در حالی است که در مانیفست نظام سرمایه‌داری و سردمداران امپریالیسم، اعتقادی به اصول دموکراسی و آزادی در سرزمین‌های جهان سوم وجود ندارد و صرفاً دستاویزی

برای آغاز جنگ و اشغال سرزمین‌ها در جهت پیشبرد سیاست توسعه‌طلبی و یافتن بازارهای جدید برای فروش تسلیحات نظامی و بهره‌کشی و استثمار مردم استعمارزده در سیستم برده‌داری نوین و در راستای تأمین منافع سرمایه‌داران غربی از طریق بنا نهادن برج سوداگری امپریالیسم بر کالبد مردم استثمارشده است که آینده و سرنوشتشان هر لحظه در قمار سیاسی، بازیچه توطئه‌های سیاستمداران امپریالیست شده و به آنان به‌عنوان نیروی پیشران چرخ‌های ماشین نظام سرمایه‌داری نگریسته می‌شود.

در نگاره‌ای شعری، هاوار به تصویرسازی بی‌اعتقادی سیاستمداران نظام سرمایه‌داری به مفاهیمی همچون آزادی، دموکراسی و حقوق بشر می‌پردازد؛ سیاستمدارانی که تنها دغدغه ذهنی‌شان، انلودن بانک‌ها از پول و سرمایه است و پروپاگاندايشان در مورد آزادی صرفاً نمادین و دروغ محض و برای فریب افکار عمومی بوده و تمامی برنامه‌ها و دسیسه‌هایشان برای استثمار ملت‌ها و جنگ‌افروزی‌هایشان نه برای دفاع از حقوق پایمال‌شده انسان‌ها، بلکه برای دلالی، فروش اسلحه، کسب درآمد و دستیابی به اهداف مادی است؛ سیاستمدارانی که همچون هیولا و زالوی خونخوار، سیری‌ناپذیر بوده و در راه نیل به مقاصدشان، مردمان بی‌گناه را قربانی می‌کنند و سنگ بنای آسمان‌خراش‌هایشان با خون و استخوان و جمجمه و اجساد مردم استعمارزده و استثمارشده بنا نهاده شده و هیچ بویی از اعتقاد به خدا، دین، آزادی، حقوق بشر و عطوفت به مشامشان نرسیده و ادعایشان درباره کمک به ملت‌های ستمدیده و شرکت در امور خیریه، کلاهبرداری و ریاکاری و کذب محض است و در سایه سار لوای آزادی و شعار حقوق بشر، حقوق انسان‌ها را پایمال می‌کنند:

«در سراسر دنیای آزاد و دموکرات و نزد طبقه سرمایه‌دار، خدا و پیغمبر و دین و اعتقاد صرفاً معنای بانک و پول و اسلحه می‌دهد. / آبرو، وجدان، حقوق بشر و پروپاگانداى شبانه‌روزی‌شان درباره آزادی، همگی برای ریاکاری و ظاهرسازی و فریبکاری است. / تمامی نقشه‌ها و برنامه‌ریزی‌هایشان یکی پس از دیگری برای بازرگانی و خون‌آشامی است. / جنگ‌افروزی‌شان برای فروش اسلحه و دلالی است. / استفاده‌شان از رسانه‌های جمعی برای تفرقه‌افکنی، ایجاد هرج و مرج و نفرت‌پراکنی است. / صفحات تاریخ دنیای دموکراسی، به صورت آشکار و نهان، سراسر دسیسه و توطئه است. / ماهیت طمعکاری طبقه امپریالیست خون‌آشام، قانونی طبیعی و بی‌حد و مرز است. / جامه قتل و غارت کاملاً بر پیکرشان زینده است. / همچون گرگِ هار، حریصند. / همچون هیولا سیری ناپذیرند. / همچون زالو خونخوارند. / برای رسیدن به اهدافشان، ابایی ندارند که هزاران بی‌گناه را به قتل برسانند! / خمیرمایه آجر و بتن دیوار برج‌هایشان با خون و اشک و عرق بدن‌های خسته و درمانده مردم طبقه فرودست سرشته شده است. / سنگ زیربنای خانه‌هایشان با استخوان ستون فقرات، سینه، پا و جمجمه سر ستم‌دیدگان پی‌ریزی شده است. / ویسکی و شامپاین روی میزهایشان، همگی خون‌ملّت‌هاست و عصاره‌اش را با نیرنگ گرفته‌اند. / دروغ است! نه وجدان دارند و نه اعتقادی به خدا، دین، دموکراسی و حقوق بشر! / هیچ‌گاه اندکی بذر عطف در قلب‌هایشان نمی‌روید. / سنگدلند! اساتید مکتب ترور و مافیای جهانی هستند. / کمک مالی و مساعدت‌هایشان به ملّت‌ها، حيله‌گری و ظاهرسازی است. / روی سخنم با

توست، ای مجسمه آزادی! / آیا می‌دانی که سال‌هاست در زیر سایه شعارهای تو، آزادی و حقوق مدّت‌ها لگدمال می‌شود؟! (هاوار، ۲۰۰۷: ۴۳۵-۴۳۹).

نگرش ابزاری سیاستمداران امپریالیست به حقوق بشر و سوء استفاده از مسأله آزادی و دموکراسی در کشورهای توسعه‌نیافته به مثابه دستاویزی برای مداخله نظامی-سیاسی و اشغال این سرزمین‌ها، ره‌آورد رویکرد ماکیاولیایی نظام سرمایه‌داری به بحران‌های انسانی به‌عنوان وسیله توجیه‌کننده مستعمره‌زایی در جریان تحت سلطه درآوردن سرزمین‌های جهان سوم به بهانه دفاع از دموکراسی و حقوق انسانی مشروع بود که ساختار ماهوی چنین ادعایی گره خورده به سودجویی و منفعت‌طلبی مبتنی بر افزایش تولید و سرمایه با استفاده برده‌انگاران از مردم نواحی تحت سلطه بود^{۲۷} که هویدا شدن ماهیت دروغین چنین ادعایی، تغییر نگرش مردم مستعمره‌ها نسبت به دولت‌های امپریالیستی و رویکرد خصمانه و مطالبه‌گری در ضرورت ترک اشغال و استعمار را در پی داشت.

۶۵- سکوت امپریالیسم در برابر کشتار مردم گرد و نقش آنان در تباهی سرنوشت‌گردها در

همکاری با رژیم‌های فاشیست

۲۶. منظور تندیس آزادی نصب‌شده در منطقه منهن نیویورک است که نماد آزادی و دموکراسی است.
 ۲۷. «همواره تمامی برنامه‌های استعمارگران در راستای تشکیل ابزارهای استثمار و تجارت بوده و حقوق انسانی اصلاً مسأله محسوب نمی‌شود و هدف، چپاول و غارت است». (Sale, 1992: 99).

در پشت پردهٔ مصلحت‌اندیشی‌ها، سوداگری‌ها و زد و بندهای سیاسی دولت‌های امپریالیست بر سر حفظ منافع اقتصادی - سیاسی و بسط و استمرار دامنهٔ نفوذ، هر آنچه قابلیت معامله و قربانی کردن در راه فزونی سرمایه و قدرت را داشته باشد، حتی سرنوشت و انسانیت انسان نیز قربانی شده و مورد معامله قرار می‌گیرد. تاریخ نظام سرمایه‌داری رابطه‌ای ناگسستگی با پشت پا زدن به وجدان عاطفی در تعامل با مسائل انسانی و مفاهیمی همچون حقوق و کرامت انسانی داشته و در اساس نامهٔ دولت‌مردان امپریالیست، در راه حفظ منافع، هر چیز امکان سوداگری و سازش دارد؛ چندان که منافع مشترک در معادلهٔ قدرت، دنیای دموکراسی را با بلوک فاشیسم و توتالیتراریسم^{۲۸} بر سر میز مذاکره و تفاهم خواهد نشانند. از این رویکرد، دولت‌های امپریالیستی با نگرش اقتصادمآبانه به وضعیت کشورهای تحت سلطهٔ رژیم‌های تمامیت‌خواه و فاشیستی و چشم‌پوشی از جنایات دیکتاتورها در سرکوب مردم استبدادزده، نه تنها کُنشی مؤثر در جهت تغییر رژیم و گشایش فضای سیاسی حاکم بر این سرزمین‌ها بروز نمی‌دهند بلکه «با کمک‌های نظامی و روانه‌ساختن جریان دائمی اسلحه از غرب به سوی بدترین دولت‌های متجاوز به حقوق بشر» (ادواردز و کرومول، ۱۳۹۲: ۱۷۸) و «مشاورهٔ نظامی به آنان برای کشتن مخالفان و رهبران

---

۲۸. «نظام‌های توتالیتر یا تمامیت‌خواه میل به دربرگرفتن همهٔ ابعاد جامعه دارند و حیطه‌ای وسیع‌تر از آنچه را که نظام‌های استبدادی و دیکتاتورمآب پوشش می‌دهند، هدف سیاست‌های خود قرار می‌دهند. از بارزترین ویژگی‌های نظام‌های توتالیتر، ایدئولوژی فراگیر، تمایلات نژادی و ملی افراطی و نظام پلیسی گسترده است» (نصیری‌حامد، ۱۳۹۸: ۳).

سازمان‌های مردمی و هر کس که بر سر راه دیکتاتورها قرار گیرد» (Chomsky, 2002: 157)،
زمینه بقای آنان را فراهم می‌سازند.

در زمان زمامداری رژیم بعث و حکومت مطلقه صدام حسین در عراق، سیستمی
توتالیتری حکمفرما بود که رویکردهای انتقادی و دگراندیشی و کنش‌های اعتراضی از سوی
اقلیت‌های نژادی و مذهبی را برنمی‌تافت و هرگونه مخالفت با سیستم یکپارچه و تمرکزگرا
را با خشونت و سرکوب پاسخ می‌داد؛ چندان‌که در این دوره، زندان‌ها مالا مال از کُشگران
سیاسی و منتقدان حکومت بود و شمار زیادی از مخالفان و اقلیت‌ها یا آواره و تبعید شده
یا در جریان نسل‌کشی‌هایی همچون ژینوساید^{۲۹} مردم‌گرد در جریان عملیات آنفال^{۳۰} به قتل رسیده
بودند. در این میان، دولت‌های غربی نه تنها در برابر جنایات صدام سکوت اختیار کرده بودند، بلکه با
بی‌اعتنایی نسبت به سرنوشت مردم استبدادزده عراق، در پشت پرده سازش‌ها و توافقات سیاسی،
«سرگرم فروش تسلیحات نظامی به رژیم بعث بودند و سرمایه‌داران مراکز امپریالیستی، پول هنگفتی
از بابت تجارت محرمانه اسلحه به جیب زدند» (بارنز، ۱۳۸۸: ۱۲۴-۱۲۵) و بدین ترتیب، با چشم‌پوشی
از جنایات‌های صدام و تجهیز وی به سلاح‌های ویرانگر و کشتار جمعی، از یک سو، شریک و
همدست جنایاتش شده و از سوی دیگر، زمینه‌ساز استمرار قدرت و حکومتش گشتند.

۲۹. نسل‌کشی

۳۰. «در خلال عملیات آنفال، بیش از ۳۰۰۰ روستا نابود شد و بیش از ۱۸۲۰۰۰ نفر مردم بی‌دفاع از سوی ارتش و مأموران امنیتی و اطلاعاتی عراق به قتل رسیدند.» (McDowall, 2021: 504)

واکاوی رویکرد رئالیستی - انتقادی ضد امپریالیستی ...

در نگاره‌ای شعری، هاوار وجدان به خواب خفته سیاستمداران غربی در برابر جنایات صدام و رژیم فاشیست بعث را به تصویر می‌کشد که در ازای گرفتن باج و حق‌السکوت و در راه حفظ منافع و سودهای کلان اقتصادی، چشم و گوش خود را بر نسل‌کشی‌ها و نقض آشکار حقوق بشر در کردستان بسته و با ارائه مشاوره‌های نظامی به رژیم بعث و تجهیز نیروهای آن به سلاح‌های پیشرفته غربی و برنامه‌ریزی‌های سیاسی سیاستمداران امپریالیستی- صهیونیستی، زمینه بقای سلطه و هژمونی رژیم بعث به‌عنوان رژیم دست‌نشانده و حافظ منافع نظام سرمایه‌داری در عراق و خاورمیانه را فراهم آورده و در حقیقت، این دولت‌های امپریالیستی بوده‌اند که با سوداگری و معامله بر سر سرنوشت مردم کرد در قبال دریافت پول و نفت از رژیم بعث، آنان را در مسلخ فاشیست‌های بعثی به داس مرگ سپرده‌اند:

«این رژیم فاشیست که کردستان را ویران ساخته؛/ با پول نفت کردستان، دل‌الان اسلحه را خریده است./ هیچ‌کدام، لام تا کام، حرفی نمی‌زنند./ پس آن همه‌های وهوی دروغین دل‌الان و کلاهبرداران غربی کجاست؟/ دوستی با طبقه ستم‌دیده چه شد؟/ حقوق مشروع ملت‌ها چه شد؟» (هاوار، ۲۰۰۷: ۴۸۰). «ما می‌دانیم که چه کسی تعلیم‌دهنده رژیم فاشیست است/ و بستر ظهور و بقایش را فراهم ساخته! می‌دانیم مزدور و دست‌نشانده کیست! / و چه کسی بذر جنایات چندین ساله‌اش را کاشته/ و آن بذر در کدام زمین روییده و چه کسی آبیاری‌اش کرده است! / دیرزمانی است که امپریالیسم و صهیونیسم، نقشه‌ها و دسیسه‌های لازم‌الاجراء توسط این رژیم فاشیست را طراحی کرده‌اند./ چنان

دست‌آموزانی را تربیت کرده‌اند که هر روز به نوعی، نقش قاتل و سفاک و منافق را به آنان بسپارند. گردها کور نیستند و می‌دانند که/ سرزمینشان با بمب‌ها و توپ‌های جنگی کدامین بازرگان و دلال ویران گشته/ و خرمن و درختان تاک و باغ‌های هزاران روستایشان، با دستان چه‌کسی به آتش کشیده شده/ و کشتگاه جسم هزاران پیر و جوان و کودکشان با کدامین داس درو شده/ و کارد و چاقوی قصاصخانه زندان‌ها با دستان چه‌کسی تیز شده است! صفحات تاریخ شاهدند که قیمت خون مردم گُرد، با سفته درون مغازه و گاوصندوق کدام بازرگان انباشه شده است./ آنچه بسیار جای تأسف است، این است که آن کس که خود را خدایوندگار آزادی و حمایت از ملت‌ها می‌داند./ با نهایت بی‌شرمی، دو چشمش را محکم بسته/ و با پنبه دلارهای انبوه پول نفت رژیم نژادپرست و فاشیست، دو گوشش انلوده شده/ و با سوزن و رشته نخ رژیمی سادیستی (دگرآزار) و خونریز، لب و دهانش دوخته شده است» (همان: ۴۸۹-۴۹۱).

نقش پشت پرده دولت‌های امپریالیستی در رشد و شکل‌گیری و بسترسازی در جهت بقای حیات رژیم‌های فاشیستی و همدستی با آنان در سرکوب جنبش‌های آزادی‌خواهانه ضد توتالیتاری- دیکتاتوری به منظور تداوم جریان سرازیری منابع مالی از سرزمین‌های استبدادزده شرقی به سوی بانک‌های غربی و حفظ منافع سرمایه‌داران امپریالیستی توسط رژیم‌های فاشیستی دست‌نشانده در کشورهای جهان سوم، به تقویت رویکرد امپریالیسم‌ستیزی در میان مردم و نخبگان سیاسی سرزمین‌های استبدادزده تحت هژمونی رژیم‌های فاشیستی انجامیده و آتش خیزش‌های انقلابی در رویارویی با جبهه امپریالیسم- کاپیتالیسم را شعله‌ور ساخته است.

۶- رویکرد دیالکتیکی- انقلابی تضادگرا در تقابل با امپریالیسم

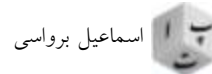
در تاریخ تحولات سیاسی ملت‌ها و به‌ویژه ملت‌های استعمارزده و تحت سلطه اشغالگران و دولت‌های امپریالیستی، برون‌رفت از وضعیت تحت‌الحماگی یا زیردستی مستعمره‌ها همواره وابسته به نگرش استعمارزدگان به ماهیت کُشگری سیاسی در تعامل با استعمارگر است؛ بدین‌معنا که گریزگاه‌هایی از استعمار، گره‌خورده به میزان ستیزه‌جویی و انقلابی‌گری یا سکوت و فرمانبرداری در تعامل با اشغالگر صاحب سلطه است. با در نظر گرفتن این حقیقت و تجربه تاریخی، سرآغاز تمامی تغییرات اجتماعی- سیاسی در سرزمین‌های استعمارزده و تحت نفوذ امپریالیسم، کُشش انقلابی خشونت‌آمیز و مسلحانه و جنبش توده‌ای به منظور براندازی و ایجاد تحول بنیادین در ساختار حکومت استعماری و آغاز فرایند آترناتیو سیاسی و اصلاح در جامعه بوده است.

تجربه سال‌ها زیستن در سایه هژمونی دولت‌های استعماری- امپریالیستی، این حقیقت را فراروی دیدگانِ هاوار و مردم گردهویدا ساخت که همزیستی با دولتی استعمارگر، امری ناممکن است و تنها پیامد تحمل شرایط استعماری و زیردستی، از میان رفتن هویت و فرهنگ و چپاول و به تاراج رفتن سرمایه‌های اقتصادی و معنوی و تباهی سرزمین مادری در بلنملت است. پذیرش این حقیقت، ناخودآگاه جمعی مردم و روشنفکران و کُششگران سیاسی و شعرائی همچون هاوار را به سوی امپریالیسم‌ستیزی و کُشش انقلابی به‌مثابه راه‌هایی از شرایط موجود معطوف کرد و جرقه‌های وقوع انقلاب را در نواحی گردنشین برافروخت و به خیزش و مبارزه در تلاش برای آزادی و رهایی از چنگال استعمار و امپریالیسم منجر شد.

در تابلویی شعری، هاوار با اعتقاد به انقلاب استعمارستیز و ضد امپریالیستی به‌عنوان تحوّل بنیادین و داخلی سریع و توأم با خشونت و نیز با توسّل جستن به خاطره جمعی در نگرستن به ستمگری‌ها و قتل و کشتار و چپاول تحمیل‌شده از سوی دولت‌های امپریالیستی بر مردم گرد، به بیان ضرورت آگاهی سیاسی^{۳۱} در پدیدارشدگی کُش انقلابی در مبارزه با امپریالیسم پرداخته و غلبه بر هژمونی و سلطه نظامی استعمار و ریشه‌کن کردن امپریالیسم و به دست آوردن آزادی و دموکراسی را نیازمند ایستادگی و مبارزه بی‌وقفه و کنار نهادن ترس و اضطراب در رویارویی با قدرت نظامی امپریالیسم و تهدید و شکنجه و اعدام می‌داند:

«هنگامی که چشم بصیرت ملت‌ها گشوده شود و به آگاهی سیاسی برسند و قدرت گرفته و وارد میدان مبارزه شوند، پشت فاشیست‌ها را به خاک می‌مالند و امپریالیسم را از وجب به وجب این سرزمین بیرون می‌رانند» (هاوار، ۲۰۰۷: ۳۵). «در برابر قدرت خونخواران و ظلم ستمکاران و گرگ‌های هار و استعمارگران و هوایماها و تانک‌های بی‌شمار و گلوله اهریمنان و بمب‌های وحشتناک، بایستی شبانه‌روز ایستادگی و مقاومت و کوشش کرده و طرد بیگانگان و آزادی و رهایی را طلب کنیم و از غل و زنجیر و تهدید و شکنجه و مرگ و چوبه اعدام نهراسیم و با نهایت جرأت و اراده‌ای پولادین و رسوخ‌ناپذیر، به دشمن هجوم برده و مبارزه و انقلابی راستین بر پا کنیم تا استعمار و امپریالیسم را برای همیشه ریشه‌کن کنیم» (همان: ۵۲-۵۳).

۳۱. «جوهره سیاسی انقلاب، گسترش آگاهی سیاسی و بسیج گروه‌های جدید در عرصه سیاست است» (Huntington, 1968: 266).

واکاووی رویکرد رئالیستی - انتقادی ضد امپریالیستی ...

هاوار به «انقلاب به‌مثابه شکلی از تحول اجتماعی توده‌ای و خشن» (فورن، ۱۳۸۶: ۱۸۶) می‌نگرد. این دیدگاه نشأت گرفته از برخورد آرمان‌ها و خواسته‌های مشروع شاعر و مردم استعمارزده به صخره واقعیت دردناک زندگی در جامعه‌ای است که نظام سرمایه‌داری و استعمارگر، هستی و سرنوشت مردمانش را به دوزخی مالمال از رنج و دردمندی بدل کرده است. در چنین حالتی، انسان استعمارزده هیچ‌گویی جز دست‌یازیدن به انقلابی آتشین برای تحوکی بنیادین نمی‌یابد؛ انقلابی که به طرد و براندازی استعمارگر از مستعمره می‌انجامد و هدف از آن، محور سیستم استعماری- امپریالیستی و جانشینی آن توسط جامعه آزاد، مستقل و دموکراتیک است.

جدول شماره ۱- بسامد مؤلفه‌های امپریالیسم‌ستیزی در اشعار هاوار

مؤلفه‌ها	میزان دفعه‌های تکرار و باز نمود مؤلفه در متن مجموعه شعری	بسامد مؤلفه در مقایسه با سایر مؤلفه‌ها
جنگ‌افروزی امپریالیستی و نگرش بازرگانی به ملت‌های استعمارزده	۴	٪ ۱۳
محروم‌سازی استعمارزده و توجه محض به منافع امپریالیستی- کاپیتالیستی	۶	٪ ۱۵
تجارت و رواج مواد مخدر در سرزمین‌های مستعمره	۳	٪ ۹

تعیین حکومت‌های دست‌نشانده در مستعمره‌ها برای تأمین منافع دولت‌های امپریالیستی	۳	۹٪
دروغین بودن ادعاها و پروپاگانداي امپریالیسم درباره حقوق بشر	۷	۱۸٪
سکوت امپریالیسم در برابر کشتار مردم کُرد و نقش آنان در تباهی سرنوشت کُردها در همکاری با رژیم‌های فاشیست	۵	۱۴٪
رویکرد دیالکتیکی - انقلابی تضادگرا در تقابل با امپریالیسم	۹	۲۲٪

نتیجه‌گیری

بنابر بررسی ساختار معانی در سروده‌های هاوار، می‌توان دریافت که شاعر از اندیشه‌های رئالیسم انتقادی - انقلابی تأثیر پذیرفته و در واقع، یکی از منابع الهام وی بوده است. ژرف‌نگری شاعر در بن‌مایه های رئالیستی و آشنایی با رویکردهای این مکتب، ژرفای بیشتری به اشعارش در بازنمایی رویکرد ضد امپریالیستی - کاپیتالیستی و عوامل گرایش به آن بخشیده است.

دیدگاه رئالیستی - انقلابی و تعهد هاوار در پرداختن به مسائل اجتماعی - سیاسی معاصر موجب بازنمایی بحران‌های سیاسی - اقتصادی برآمده از استعمارگری و سیاست توسعه‌طلبی دولت‌های

امپریالیستی شده است. از دیگر سو، غرق شدن سرزمین هاوار در تاریکی استعمار و تحت‌الحمایگی، سایه سیاهی و تباهی را بر دنیای شعری وی افکند و آن را غرق تاریکی و اندوه ساخت و درون‌مایه سروده‌هایش را به سوی بازنمایی استعمارزدگی و هژمونی امپریالیسم در قالبی تراژیک سوق داد. سیاست جنگ‌افروزی دولت‌های امپریالیستی در خاورمیانه به مثابه استراتژی راهبردی نظام سرمایه داری در جهت اشغال و استعمار سرزمین‌های جهان سوم، بن‌مایه رویکرد ستیزه‌جویی هاوار در مشروعیت‌زدایی از حضور نظام‌های امپریالیستی در سرزمین‌های استعمارزده و مشروعیت‌بخشی به کُش دیالکتیکی خصومت‌محور در گفتمان پردگرایی^{۳۲} مبتنی بر استعمارستیزی گشته است.

محروم‌سازی انسان استعمارزده در فرایند انحصار سود و سرمایه و سلطه در قبضه نظام سرمایه داری، نشأت گرفته از خودمحوری مبتنی بر هیچ‌انگاری و دون‌انگاری دیگری بیگانه و استعمارشده در بینش سیاسی استعمارگر بوده که در مرحله فزاینده‌ی احساس محرومیت و حقارت در اندیشه جمعی استعمارزدگان و نخبگان سیاسی همچون هاوار، به نگرش امپریالیسم‌ستیزی و استعمارزدایی انجامیده است.

القای هژمونی استعماری-امپریالیستی بر جوامع استعمارزده که توأم با رواج مواد مخدر به‌عنوان ابزار کنترل راهبردی در تخریب هویت‌های بومی و ارزش‌های اصیل اجتماعی و گسترش بی‌هنجاری

---

۳۲. «پردگرایی یا Exclusionism واکنش ستیزه‌جویانه و ایدئولوژی و عمل سیاسی حذف افراد از جامعه، به‌ویژه در زمینه ناسیونالیسم قومی، نژادپرستی، بیگانه‌هراسی و بیگانه‌ستیزی است» (Nicholson, 1994: 49) که همواره با پس‌زدن و کُش خصومت‌آمیز و کینه‌توزانه همراه است.

و فروپاشی اخلاقی بود، درونمایه نگاره‌های شعری هاوار را به سوی بسترسازی فرهنگی مبتنی بر بازیابی هویت و بازگشت به اصالت اخلاقی- اجتماعی در راستای گُنش ضد امپریالیستیِ طردگرا در تقابل با ارزش‌های غربی به‌مثابه عناصر ضد ارزش سوق داده است.

تعیین دولت‌های دست‌نشانده در سرزمین‌های استعمارزده به‌عنوان حافظ منافع دولت‌های امپریالیستی در دوره تحت‌الحمایگی، تصاویر شعری هاوار را به دوگانگی قطب‌بندی‌شده بر اساس کشمکش موجود میان مردم استعمارزده از یک سو و حاکمان دست‌نشانده به‌عنوان نایب و حافظ منافع دولت‌های امپریالیستی از سوی دیگر تبدیل کرده و برانگیزنده عاطفه ملی‌گرای بیگانه‌ستیز در روند برون‌رفت از مرحله تحت‌الحمایگی و تقابل استقلال‌طلبانه با هژمونی امپریالیسم بوده است.

تصویرسازی هاوار از بی‌اعتنایی دولت‌های امپریالیستی نسبت به سرنوشت سیاسی مردم ستمدیده و تحت سلطه رژیم‌های فاشیستی و چشم‌پوشی آنان از بحران حقوق بشر در سرزمین‌های استبدادزده شرقی و استفاده ابزار از آن در پیشبرد سیاست استعمار و توسعه‌طلبی، برآمده از شیء‌وارگی انسان در نگرش شیء‌انگاری مردم استعمارزده به‌مثابه ابزار دستیابی به مقاصد سیاسی- اقتصادی است.

در دیدگاه هاوار، انقلاب آتشین و خشونت‌بار گذرگاه‌هایی از استعمارزدگی و تحت‌الحمایگی و دستیابی به آزادی و حقوق مشروع انسانی و بنیان‌نهادن جامعه‌ای آزاد است که چهارچوب دموکراتیک آن بر اساس امپریالیسم ستیزی و نفی استعمارگری و اشغالگری بنیان‌نهاد شده است.

واکاوی رویکرد رئالیستی - انتقادی ضد امپریالیستی ...

منابع

ادواردز، دیوید و کرومول، دیوید. (۱۳۹۲). *نگهبانان قدرت*. ترجمه محمد معماریان. تهران: انتشارات کتاب نشر.

الهی، همایون. (۱۳۸۸). *شناخت ماهیت و عملکرد امپریالیسم*. چاپ چهارم. تهران: نشر قومس.
الیاسی، حمید. (۱۳۸۹). *مارکسیسم، امپریالیسم و ملل توسعه نیافته*. تهران: انتشارات روشنگران و مطالعات زنان.

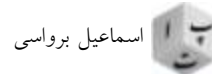
امیدی، مهدی. (۱۳۸۷). *فراروایت استعمار؛ بسط هویت‌های بی‌بنیاد و تخریب هویت‌های ریشه‌دار*. مجموعه مقالات همایش استعمار فرانو. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام.
بارنز، جک. (۱۳۸۸). *گام‌های امپریالیسم به سوی فاشیسم و جنگ*. ترجمه شهره ایزدی. چاپ دوم. تهران: نشر طلایه‌پرسو.

بریک‌مون، ژان. (۱۳۸۸). *امپریالیسم بشر دوستانه (استفاده از حقوق بشر برای قالب کردن جنگ)*. ترجمه نسترن موسوی و اکبر معصوم بیگی. تهران: نشر بازتاب‌نگار.

بشیریه، حسین. (۱۳۸۷). *آموزش دانش سیاسی*. چاپ نهم. تهران: نشر نی.

چامسکی، نوآم. (۱۳۸۳). *نظم‌های کهنه و نوین جهانی*. ترجمه مهبد ایرانی‌طلب. چاپ دوم. تهران: انتشارات اطلاعات.

- خضری، حیدر. (۱۳۸۷). «ادبیات تطبیقی در کشورهای اروپای شرقی». *مجله انجمن ایرانی زبان و ادبیات عربی*. دوره ۴، شماره ۱۰. صفحات ۱۹-۳۸.
- صالح، صدیق. (۲۰۰۷). *یادداشت‌ها و خاطرات محمد رسول‌هاوار*. سلیمانیه: انتشارات ژین.
- عبود، عبده. (۱۹۹۲). *الأدب المقارن؛ مقدمه نظریه ودراسات تطبیقیه*. حمص: منشورات جامعه البعث.
- علوش، سعد. (۱۹۸۷). *مدارس الأدب المقارن؛ دراسة منهجیة*. بیروت: المركز العربی الثقافی.
- فورن، جان. (۱۳۸۶). *نظریه‌پردازی انقلاب‌ها*. ترجمه فرهنگ ارشاد. تهران: نشر نی.
- کیدرون، مایکل و دیگران. (۱۳۸۵). *تحلیل امپریالیسم*. ترجمه جمشید احمدپور. مشهد: نشر نیکا.
- گل‌محمدی، احمد. (۱۳۹۶). *جهانی‌شدن، فرهنگ، هویت*. چاپ نهم. تهران: نشر نی.
- گیدنز، آنتونی. (۱۳۹۷). *ساخت جامعه*. ترجمه اکبر احمدی. تهران: انتشارات علم.
- مدنی، احمد. (۱۳۵۶). *بدآموزی‌های استعمار*. تهران: انتشارات چاپخش.
- مگداف، هری و کمپ، تام. (۱۳۷۸). *امپریالیسم؛ تاریخ، تئوری، جهان سوم*. ترجمه هوشنگ مقتدر. چاپ چهارم. تهران: نشر کویر.
- ممی، آلبرت. (۱۴۰۰). *چهره استعمارگر، چهره استعمارزده*. ترجمه هما ناطق. تهران: پرنیان‌اندیش.
- مومسن، ولفگانگ. (۱۳۶۳). *تئوری‌های امپریالیسم*. ترجمه کوروش زعیم. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- مومسن، ولفگانگ و دیگران. (۱۳۸۹). *نظریه‌های امپریالیسم*. گردآوری و ترجمه احمد ساعی. چاپ هفتم. تهران: نشر قومس.

واکاوای رویکرد رئالیستی - انتقادی ضد امپریالیستی ...

- ناردو، دان. (۱۳۸۶). *عصر استعمارگری*. ترجمه مهدی حقیقت‌خواه. تهران: نشر ققنوس.
- نایی، هوشنگ و دیگران. (۱۳۹۶). «تئوری آنومی دورکیم و مرتن؛ شباهت‌ها، تفاوت‌ها و شیوه‌های اندازه‌گیری». *فصلنامه رفاه اجتماعی*. دوره ۱۷. شماره ۶۶. صفحات ۹-۵۱.
- نصیری‌حامد، رضا. (۱۳۹۸). «زمینه‌های روانشناختی گرایش به ایدئولوژی‌های تمامیت‌خواه با تأکید بر تحلیل توتالیتاریسم از منظر هانا آرنست و اریک فروم». *پژوهش‌های نوین روانشناختی*. دوره ۱۴. شماره ۲. صفحات ۱-۱۳.
- نکرومه، قوام. (۱۳۴۷). *آفریقا باید متحد شود*. ترجمه احمد توکل. تهران: انتشارات مروارید.
- نگری، آنتونیو و هارت، مایکل. (۱۳۸۴). *امپراطوری (تبارشناسی جهانی شدن)*. ترجمه رضا نجف‌زاده. تهران: انتشارات قصیده‌سرا.
- هاوار، محمد رسول. (۲۰۰۷). *دیوان اشعار*. سلیمانیه: انتشارات ژین.

- Arendt, Hanna. (1951). *The Origins of Totalitarianism*. New York: The World Publishing Company.
- Baring, Evelyn. (1908). *Modern Egypt*. New York: Macmillan.
- Chomsky, Noam. (2002). *Understanding Powr*. New York: The New press.
- Collins Encyclopaedia*. (1972). Vol.12.
- Huntington, Samuel. (1968). *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University.
- Haslam, Nick & Loughnan, Steve. (2014). "Dehumanization and Infra-humanization". *Annual Review of Psychology*. 65(1). 399-423.
- Hobson, J. (1949). *Imperialism; A Study*. London: George-Allen & Unwin.

- Levy, Michael & Others. (2003). *Encycloaedia Britannica*. Scotland: Edinburgh.
- Lichteheim, George. (1971). *Imperialism*. New York: Praeger.
- McDowall, David. (2021). *A Modern history of the kurds*. London: Bloomsbury publishing.
- Magdoff, Harry. (1978). "Imperialism from the Colonial age to present". *Monthly Review Press Classic Titles*. No 15.
- Nicholson, Ronald. (1994). "Ethnic nationalism and religious exclusivism". *Politikon*. 21(2). 49–63.
- Sale, Kirkpatrick. (1992). *The Conquest of Paradise*. UK: Papermac.